

УДК 159.9.01:008
№ держреєстрації
0115U000802

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033 Київ, вул. Паньківська, 2; тел. (044) 2883320

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор
Інституту психології
ім. Г.С. Костюка
НАПН України
акад. Максименко С.Д.

З В І Т

ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
«СИСТЕМНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ
ЙОГО РОЗВИТКУ»
(заключний)

Керівник НДР
доктор психологічних наук,
провідний науковий співробітник
лабораторії методології
і теорії психології

Завгородня О.В.

2017

Рукопис закінчено у 2017 р.

Результати цієї роботи розглянуто Вченою радою Інституту психології
ім. Г.С. Костюка НАПН України, протокол № 13 від 26.12. 2017

СПИСОК АВТОРІВ:

Керівник НДР
Провідний науковий
співробітник,
доктор психол. наук,

Старший науковий
співробітник,
канд. психол. наук

Науковий
співробітник

Науковий
співробітник,
канд. психол. наук

Науковий
співробітник,
канд. психол. наук

Завгородня О.В.
(передмова, розділ 2.1 основної
частини, підсумки)

Губенко О.В.
(розділ 2.3 основної частини)

Депутат В.В.
(розділ 1.2 основної частини)

Мєдінцев В.О.
(розділ 1.2 основної частини)

Степура Є.В.
(розділ 2.5 основної частини)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 45 с.

Об'єкт дослідження – науково-психологічне знання.

Предмет дослідження – системність психологічного знання та шляхи підвищення ступеня системності його складників.

Методи дослідження – аналіз літературних та інших інформаційних джерел; розробка й удосконалення теоретичних моделей.

Запропоновано концепцію рівнів системної репрезентації психологічних знань, в межах якої опрацьовано низку актуальних психологічних проблем. Відзначено, що результати дослідження були отримані на основі напрацювань Г.О. Балла. Показано, що медіаторами взаємодій природничонаукової і гуманітарної парадигм можуть бути *формалізовані описи* процесів, що слугують предметами дослідження в людинознавстві. Охарактеризовано стратегії їх опрацювання. Запропоновано теоретико-множинний метод; із його застосуванням розроблено системні трактування теорій інтелекту Г. Гарднера, Дж. Гілфорда, Р. Стернберга. Здійснено системний аналіз «концепції власного життя», яку розглянуто як підсистему в системі самосвідомості. Запропоновано модель психосемантичних механізмів взаємодії інтуїтивного та дискурсивно-логічного мислення. Опрацьовано методи розвитку, активізації та психологічної діагностики у школярів творчих здібностей. Проаналізовано системні соціально-психологічні фактори просування творчо обдарованих особистостей у суспільстві. Розроблено типологію аномічних поведінкових реакцій в умовах кризи суспільних норм. У контексті системного підходу проаналізовано найавторитетніші періодизації психічного розвитку, а також способи визначення відношень мислення та мови (й мовлення). Виокремлено компоненти структури процесу прийняття рішень, окреслено його детермінанти. Показано, що досягнення більшої системності психологічних знань створює важливі передумови для їх подальшого вдосконалення.

Ключові слова: ФОРМАЛІЗОВАНІ СИСТЕМНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ, СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ, КУЛЬТУРА, ОСОБИСТІСТЬ, НОРМА, ІНТЕЛЕКТ.

Умови одержання звіту: За договором, 01171. Київ – 171, вул. Антоновича 180 УкрІНТЕІ.

ЗМІСТ

I. ВСТУП.....	6
II. ОСНОВНА ЧАСТИНА	13
1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ	13
1.1. Системні репрезентації як медіатори взаємодії природничо-наукової та гуманітарної методологічних традицій.....	13
1.1.1. Системні репрезентації знань	13
1.1.2. Методологічні проблеми забезпечення системності психологічного знання	14
1.2. Системна репрезентація психологічних знань за допомогою формалізованих описів культурних процесів.....	16
1.2.1. Загальне описання і процедура застосування.....	16
1.2.2. Процеси із психічними модусами	17
1.2.3. Інтелектуальні процеси.....	18
1.2.4. Процеси з патернами рефлексії.....	19
1.2.5. Структура процесів проектування	19
1.2.6. Процеси реформування особистого проекту	19
Висновки.....	20
2. СИСТЕМНЕ ОПРАЦЮВАННЯ АКТУАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ	21
2.1. Концепція власного життя як предмет системного аналізу	21
2.1.1. Субстратний аналіз	22
2.1.2. Атрибутивний аналіз	23
2.1.3. Функціональний аналіз.....	23
2.1.4. Структурний аналіз.....	24
2.1.5. Генетичний аналіз.....	25
Висновки.....	25
2.2. Особистість між нормою і патологією: системний погляд.....	26
2.2.1. Особистість як категорія і як поняття.....	26
2.2.2. Підходи до розуміння норми і патології.....	28
2.2.3. Особистісно орієнтовані підходи до розуміння норми	29
Висновки.....	30
2.3. Багатофакторний системний аналіз проблеми розвитку творчого потенціалу та творчого мислення особистості.	31
2.3.1. Теоретичні та практичні підходи до проблеми розвитку творчого мислення особистості.....	31
2.3.2. Системний аналіз складових творчого мислення. Побудова авторського шкільного курсу «Сходинки до творчості».	32
2.3.3. Психосемантичні та лінгвопсихологічні аспекти процесу пізнання.	34
2.3.4. Системний аналіз й типологія аномічної поведінки особистості в умовах кризи соціальних норм.	35
2.3.5. Соціально-психологічні фактори розвитку обдарованої особистості.	36
2.3.6. Психологічна діагностика й активізація у старшокласників творчих науково-технічних здібностей.....	36
Висновки.....	37
2.4. Систематизація наукових уявлень про взаємозв'язок мови та мислення в історії філософсько-психологічної думки.....	37
2.4.1. Роль номіналістів і реалістів у виникненні науки	38
2.4.2. «Винахід дитинства» в контексті розвитку європейського наукового пізнання.....	38
2.4.3. Початок: магістральна лінія логічного універсалізму та винахід історизму у розумінні мови та мислення.....	39

2.4.4. Пошуки та протиріччя психологічної думки у період панування психологізму	39
2.4.5. Подолання психологізму: лінгвістика і психологія.....	40
2.5. Прийняття рішень: структура та детермінанти	41
2.5.1. Структурні компоненти прийняття рішень	41
2.5.2. Чинники невдалих рішень	43
II. ВИСНОВКИ	45

I. ВСТУП

Актуальність здійснення науково-дослідної роботи з теми «Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку» пов'язана з такими обставинами.

Системний підхід, який, починаючи із середини ХХ ст., набув поширення в наукових дослідженнях, полягає у цілеспрямованому й послідовному виокремленні систем та здійсненні їх аналізу. Система як модель досліджуваного об'єкту передбачає виділення основних компонентів, між якими зафіксовані певні відношення; сукупність відношень характеризує структуру системи. В багатьох варіантах системного підходу використовуються засоби формалізації, вироблені у рамках теорій систем, кібернетики, синергетики тощо.

Попри все це для сучасного стану методології науки, особливо людинознавчої, є характерним певний скепсис щодо досягнень і перспектив системного підходу. Цей скепсис зумовлений сумнівами щодо можливостей поєднання принципу системності із принципом органічної цілісності, впливом загального постмодерністського налаштування на дискредитацію притаманного класичній науці раціоналізму, а також реальними труднощами узгодження найпоширеніших системних уявлень із його вдосконаленими (некласичними і постнекласичними) формами. Узагальнюючи, можна вважати згаданий скепсис якоюсь мірою виправданим у разі зведення системного підходу до його застарілих та недосконалих (принаймні, з погляду придатності для людинознавства) форм. Тож заслуговує на критику саме таке зведення, а не системний підхід як такий.

З огляду на сказане, вельми актуальною постає проблема забезпечення системності психологічного знання (трактованої широко, без обмеження типами систем, недостатньо адекватними для багатьох психологічних застосувань) у двох взаємопов'язаних аспектах, що стосуються відповідно системних репрезентацій досліджуваних об'єктів і системної побудови самої психологічної науки.

Соціальна значимість роботи полягає у сприянні більш успішному застосуванню психологічних знань у різних сферах суспільного життя, вдосконаленню психологічної освіти, підвищенню рівня психологічної культури фахівців і широких верств населення.

Вихідні позиції:

Існує великий масив праць, на які дослідницький колектив спирався у своїй роботі. Це зокрема:

класичні й новітні праці з теорії систем, системного підходу і спорідненої тематики (О. Богданов, Л. Берталанфі, Н. Вінер, І. Пригожин, І. Блауберг, В. Садовський, Е. Юдін, Г. Щедровицький та ін.);

раціоналістично й водночас гуманістично орієнтовані праці з філософії культури, науки і освіти (О. Ахієзер, В. Біблер, Е. Ільєнков, П. Копнін, В. Кремень, С. Кримський, Б. Межуєв, В. Лекторський, Л. Мікешина, М. Рубінштейн, В. Стьопін, В. Швирьов та ін.);

психологічні праці, що відзначаються яскраво вираженою (хоч не завжди явно проголошеною) системністю (П. Анохін, М. Бернштейн, Ф. Василюк, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Лазурський, О.М. Леонт'єв, Ф. Лерш, Б. Ломов, А. Петровський, К. Платонов, Я. Пономар'єв, Ж. П'яже, В. Роменець, С. Рубінштейн, М. Ярошевський та ін.).

Серед напрацювань авторів проекту, які було використано у дослідженні, відзначимо:

концепцію раціогуманізму як світоглядної та методологічної орієнтації (Г.О. Балл);

концепцію взаємодії природничо-наукової та гуманітарної традицій у людинознавстві, а також теорію моделей і теорію задач як засоби реалізації цієї взаємодії (Г.О. Балл);

концепцію інтегративно-особистісного підходу у психології (Г.О. Балл, Н.А. Бастун, О.В. Губенко, О.В. Завгородня, В.О. Медінцев та ін.);

модельну концепцію культури і особистості (Г.О. Балл, В.О. Медінцев);

концепцію культуротвірної функції психологічної науки (Г.О. Балл, Н.А. Бастун, О.В. Губенко, О.В. Завгородня, В.О. Медінцев та ін.);

концепцію комунікативної парадигми у психології (С.О. Мусатов);

діалектично-біполярну концепцію мислення та пізнавальних процесів та їхнього розвитку у школярів (О.В. Губенко);

концепцію інтелектуально-творчої обдарованості та її розвитку у школярів (О.В. Губенко);

концепцію діалогу-культурологічного підходу в освіті (Г.О. Балл, А.Г. Волинець, С.О. Копилов, В.Ф. Литовський, Т.А. Російчук та ін.).

Об'єкт дослідження – науково-психологічне знання.

Предмет дослідження – системність психологічного знання та шляхи підвищення ступеня системності його складників.

Ідея дослідження передбачає окреслення:

а) тих параметрів наукових моделей, які визначають ступінь системності цих моделей. Йдеться як про моделі, відповідні окремим досліджуваним об'єктам, так і про наукові дисципліни (або їх розділи), трактовані як моделі;

б) системи настанов і прийомів, здатної підвищити вказаний у п. «а» ступінь системності;

в) шляхів застосування системи «б» у психологічній науці, зокрема у дослідженні актуальних проблем психічного й особистісного розвитку.

Зазначена ідея та можливості її реалізації базуються на попередніх наукових результатах виконавців, зокрема на концепціях: раціогуманізму як світоглядної та методологічної орієнтації; взаємодії природничо-наукової та гуманітарної традицій у людинознавстві; інтегративно-особистісного підходу у психології; культуротвірної функції психологічної науки.

Мета дослідження – враховуючи сучасні методологічні й технологічні здобутки, визначити основні напрямки забезпечення системності психологічного знання.

Завдання дослідження:

1. Керуючись раціогуманістичною світоглядною й методологічною орієнтацією, окреслити сутність системності психологічного знання та головні напрямки і шляхи її підвищення.

2. Опрацювати систему понять, потрібну для підвищення системності й цілісності психологічного знання.

3. Здійснити системну характеристику взаємодії природжених, соціокультурних і суб'єктних чинників у визначенні життєвого шляху особи.

4. Здійснити системну характеристику взаємодії природжених, соціокультурних і суб'єктних чинників в особистісному розвитку.

5. Здійснити системну розробку проблеми розвитку творчого мислення особи.

6. Здійснити системну розробку проблеми взаємозв'язку мисленнєвого й мовленнєвого розвитку школярів.

7. Окреслити роль комунікативної парадигми у систематизації сучасного психологічного знання.

Методи дослідження: вивчення літературних та інших інформаційних джерел; аналіз; систематизація; побудова й удосконалення теоретичних моделей.

Наукова новизна дослідження:

Обґрунтовано необхідність забезпечення системності психологічного знання (трактованої широко, без обмеження типами систем, недосить адекватними для багатьох психологічних застосувань) у двох взаємопов'язаних аспектах, що стосуються відповідно системних репрезентацій досліджуваних об'єктів і системної побудови самої психологічної науки.

Запропоновано концепцію рівнів системної репрезентації психологічних знань, в межах якої опрацьовано низку актуальних психологічних проблем. Відзначено, що результати дослідження отримано на основі напрацювань Г.О. Балла.

Запропоновано розглядати як медіатори взаємодії природничонаукової і гуманітарної парадигм у людинознавстві (у тому числі в психології) формалізовані описи процесів, що слугують предметами дослідження. Виділено три стратегії розробки формалізованих описів у людинознавстві. *Перша стратегія:* виходячи із закономірностей, викладених «гуманітарною» мовою, підбирати адекватні математичні моделі (В. Лефевр та ін.). *Друга стратегія:* виходячи із окремих типів математичних моделей, застосовуваних у фізиці, біології й інших природничих науках, шукати можливості використання таких моделей у людинознавстві (Б. Рижов, В. Петренко, А. Супрун). *Третя стратегія:* виходити з найбільш загальних математичних моделей і шукати можливості їх застосування в людинознавстві. Прикладом третьої стратегії є розроблений в ході виконання завдань дослідження ТМ-метод для опису процесів. У ньому найбільш загальний математичний інструмент (теорія множин) застосовано до

найбільш загального гуманітарного поняття «культура», при цьому культура і її компоненти (модуси) розглянуті як алгебраїчні структури.

Показано його застосування для опису будь-яких процесів із психічними компонентами, зокрема інтелектуальних та рефлексивних процесів. Відзначено, що репрезентовані у дослідженні ТМ-описи процесів відрізняються такими характеристиками: а) універсальною формою опису; б) тим, що ця форма забезпечує розгляд будь-якого предмету психологічного дослідження як системи процесів через опис на кожному етапі змін вихідних станів компонентів, їх кінцевих станів і законів їхніх змін; в) тим, що у ТМ-трактуваннях існуючих теорій (зокрема, теорій інтелекту) до розгляду як можливих варіантів описуваних процесів представлено значно більша їх кількість, завдяки чому, істотно розширюється число гіпотез, що заслуговують емпіричної перевірки, і стає можливим врахування множини неочевидних фонових чинників. Розроблено системні трактування низки теорій інтелекту, які здійснені із застосуванням зазначеного методу.

Здійснено системний аналіз «концепції власного життя», яку розглянуто як підсистему в системі самосвідомості. «Концепцію власного життя» (КВЖ) визначено як комплексне психобіографічне утворення, систему настановлень та уявлень особи про своє життя та його події, а також про себе як суб'єкта життя. Запропоновано системну модель КВЖ. На основі критеріїв активності/пасивності, змінності/сталості, переваги тих чи інших психічних процесів та темпорального критеріїв виокремлено та охарактеризовано складові КВЖ та спосіб їх зв'язку за участю механізмів асиміляції, інтроєкції, проєкції та акомодатії. Охарактеризовано рівні сформованості КВЖ – дефіцитарний, адаптивно-реалістичний, екзистенційний та перехідні між ними, а також різні типи функціонування КВЖ. Виокремлено етапи в становленні зазначеного явища впродовж життя людини. Окреслено критерії зрілості КВЖ в контексті досягнення особою акме, оскільки саме зріла КВЖ (екзистенційного рівня) не лише забезпечує людині реалістичне бачення життєвих обставин, а і є провідною передумовою гідних відповідей на виклики долі.

Запропоновано системний погляд на особистість між нормою і патологією. Показано, що особистість являє собою складне полісистемне самокероване утворення з дуже складною структурою та вертикальною ієрархічною будовою, яка функціонує за нелінійними законами, через що прогноз та ретрогноз її діяльності може бути лише ймовірнісним. Розвиток особистості підпорядковується закономірностям системогенезу; гетерохронність становлення окремих підсистем особистості обумовлює індивідуальне варіювання їхнього формування та виникнення девіацій, спричинених як функціональними неузгодженостями організаційного рівня, так і специфічністю соціокультурних впливів.

Здійснено багатофакторний системний аналіз проблеми розвитку творчого потенціалу та творчого мислення людини. Системно розглянуто психосемантичні й лінгвопсихологічні аспекти використання семантичних мереж для аналізу наукового відкриття. Опрацьовано категорії, які

застосовуються у лінгвопсихологічному дослідженні, зокрема, такі як полісемічні структури, семантичне поле тощо. Вперше введено категорію каталітичного креативного семантичного поля, що дозволило більш повно описувати генезис наукових відкриттів. Запропоновано модель психосемантичних механізмів інтуїтивного та дискурсивно-логічного мислення. Опрацьовано методи розвитку, активізації та психологічної діагностики у школярів творчих науково - технічних здібностей; побудовано систему змістовних складових шкільних навчально-розвивальних курсів, спрямованих на розвиток системних проявів креативного мислення учнів. Також проаналізовано системні соціально-психологічні фактори, які супроводжують просування творчо обдарованих особистостей у суспільстві. Розроблялися питання побудови системної типології девіантної соціальної поведінки особистості й розглядалася проблема альтернативних девіантним творчих типів поведінки в умовах аномічної кризи суспільних норм.

У контексті системного підходу проаналізовано найбільш авторитетні періодизації психічного розвитку, а також способи визначення відношень мислення та мови (й мовлення). Показано, що осмислення способів тлумачення взаємозв'язку мови та мислення у історії філософсько-психологічної думки є продуктивною основою для систематизації провідних способів розуміння природи психіки та психічного розвитку, що продовжують відігравати важливу роль у сучасному психологічному знанні. Виокремлено та охарактеризовано три основних підходи до визначення взаємозв'язку мови й мислення, які складають підґрунтя відповідних методологічних настановлень психології та уявлень про психічний розвиток: 1) *універсально-логічний* підхід до мови та мислення виникає у початковий період розвитку науки на засадах природничо-наукової парадигми; 2) *культурно-історичний* підхід до співвіднесення мови та мислення визначає початок формування основи методології гуманітарних наук; 3) *соціогенетичний* підхід є синтезом надбань двох перших підходів на основі розробки категорії соціального як однієї з провідних категорій гуманітарних наук. «Соціологізація» мови сприяла виникненню генетичної психології, яка визначила роль соціального виміру буття у психічному розвитку.

Виокремлено та охарактеризовано структуру та детермінанти прийняття рішень. Проте відзначено, що наявні схеми прийняття рішень можуть бути застосовані лише у певних випадках і не можуть бути екстрапольованими на інші типи ситуацій прийняття рішень, тому видається неможливим розробити адекватну загальну схему структури прийняття рішень, оскільки вона буде нівелювати особливості певних типів ситуацій. Проаналізовано можливості удосконалення наявних теоретичних моделей для опису прийняття рішень особою. Підкреслено, що біологічні, соціальні та ін. чинники можуть поєднуватись у своєму впливі на рішення конкретної людини. Для розуміння цього процесу потрібно враховувати цілісний життєвий шлях особи, у тому числі й випадкові події, які можуть мати доленосне для неї значення.

Показано, що досягнення більшої системності психологічних знань створить важливі передумови для їх подальшого вдосконалення і для більш успішного застосування психологічних знань у різних сферах суспільного життя. Акцентовано на тому, що системність психологічних знань є конче потрібною для універсалізації форм їх представлення, яка, зокрема, істотно підвищує плідність використання у психологічній царині новітніх інформаційних технологій.

Стан впровадження продукції

Етапи впровадження – *перший* (оприлюднення і розповсюдження продукції серед цільової групи користувачів) та *другий* (використання продукції цільовою групою користувачів).

Рівень впровадження – всеукраїнський.

Об'єкти впровадження – 3 (3 ВНЗ).

Результати моніторингу впровадження продукції

Створена продукція набула достатньо широкого оприлюднення і розповсюдження, оскільки основні результати НДР опубліковані у 137 наукових працях, зокрема монографіях та статтях у фахових виданнях, всі з яких згідно із обов'язковим переліком розсилки, поступили до 5 провідних наукових бібліотек України та, згідно із вимогами МОН України, подані на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (nbuv.gov.ua) у електронній формі, що забезпечує широкий доступ до цієї продукції для цільової групи користувачів.

За результатами НДР виконавцями вже опубліковано 4 монографії, 3 збірки наукових праць, 2 наукових посібники, які також знаходяться у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та інших бібліотек, що забезпечує широку можливість для ознайомлення з ними користувачами продукції.

Отримано документальне підтвердження впровадження у формі довідок про впровадження щодо використання продукції 3 об'єктами впровадження з 3-х регіонів України (3 вищих навчальних заклади).

Соціальний ефект впровадження результатів НДР

Соціальний ефект впровадження результатів НДР полягає у сприянні більш успішному застосуванню психологічних знань у різних сферах суспільного життя, вдосконаленню психологічної освіти, підвищенню рівня психологічної культури фахівців і широких верств населення. Цільовою групою користувачів продукції є практичні психологи; викладачі, які здійснюють професійну підготовку фахівців; керівники різних рівнів; фахівці соціономічних професій. Метод теоретико-множинного опису процесів сприятиме збагачуванню продукованими психологічною наукою знаннями про системну складність психіки і багатоваріантність взаємодії її компонентів, яка проявляє себе у індивідуальній та соціальній поведінці. Це

знання сприяє особистісному зростанню людей та гуманізації суспільного життя.

Рекомендації щодо впровадження результатів НДР: отримані результати НДР рекомендовано впровадити при виконанні нової НДР «Інтеграція психологічного знання на сучасному етапі його розвитку» (терміни виконання: 2018–2020 рр.)

Перелік відомостей, що підтверджують достовірність впровадження результатів дослідження:

Кількість об'єктів упровадження результатів НДР – 3

Вищі навчальні заклади – 3.

1. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи №243 від 20.11.2017 Рівненський державний гуманітарний університет
2. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи № 2293 від 16.11.2017 Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
3. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи № 05/277 від 14.11.2017 Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

II. ОСНОВНА ЧАСТИНА

1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

1.1. СИСТЕМНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЯК МЕДІАТОРИ ВЗАЄМОДІЇ ПРИРОДНИЧО-НАУКОВОЇ ТА ГУМАНІТАРНОЇ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТРАДИЦІЙ

Регулюючи взаємодію психологічної науки з науково-технічною сферою культури, варто керуватися методологічною настановою, згідно з якою «єдиний науковий апарат сучасної психології формується через взаємодію суміжного, позапсихологічного і власне внутрішньопсихологічного наукового розвитку»; водночас «успіху слід чекати там, де психологічна думка буде взаємодіяти, як з рівними, з іншими напрямками, а не розчинятися в них». Істотним внеском радянських психологів (А.В. Брушлінського, О.К. Тихомирова та ін.) у методологію психології та людинознавства загалом стало розкриття ними закономірностей людського мислення, які не бралися до уваги при його комп'ютерному моделюванні й, ширше, при реалізації у когнітивній психології так зв. комп'ютерної метафори. З погляду раціогуманістичної методологічної орієнтації, є продуктивнішим, однак, розглядати такі внески не стільки як акти захисту психологічної науки від антигуманізаційних спрощень, скільки як репліки у взаємозбагачувальному діалозі представників сцієнтистської (природничонаукової) та гуманітарної парадигм.

1.1.1. Системні репрезентації знань

Існує великий масив праць, пов'язаних з проблематикою системних репрезентацій знань, у тому числі психологічних. За усього багатства згаданих (і не згаданих) джерел, системність психологічного знання як така ще не стала спеціальним предметом досліджень.

Наше звернення до проблематики системних репрезентацій зумовлено надзвичайною складністю досліджуваних психологією об'єктів. Йдеться про складність як онтологічну (пов'язану із багатогранністю, суперечливістю, динамічністю вказаних об'єктів), так і епістемологічну (зумовлену насамперед наявністю суб'єктних якостей у тих, кого досліджують, та необхідністю узгоджувати результати застосування об'єктивних і суб'єктивних методів дослідження). Через ці особливості вельми складною, побудованою із важко узгоджуваних частин постає й сама психологічна наука. Тож для її прогресу та для успішності її різноманітних практичних

застосувань є необхідним у той чи інший спосіб долати зазначену вище складність, у її різних аспектах.

Системний підхід, який у багатьох варіантах набув поширення, починаючи із середини ХХ ст., вирізняється тим, що таке виділення й наступне характеризування виокремлених систем і структур (включно із розкриттям ієрархічних та інших відношень між ними) здійснюються цілеспрямовано й послідовно. До того ж, при цьому часто (хоч і не завжди) використовуються засоби формалізації, вироблені у рамках загальної теорії систем, кібернетики, синергетики тощо.

Попри все це для сучасного стану методології науки, особливо людинознавчої, є характерним певний скепсис щодо досягнень і перспектив системного підходу. Цей скепсис зумовлений сумнівами щодо можливостей поєднання принципу системності із принципом органічної цілісності, впливом загального постмодерністського налаштування на дискредитацію притаманного класичній науці раціоналізму, а також реальними труднощами узгодження найпоширеніших системних уявлень із його вдосконаленими (некласичними і постнекласичними) формами. Узагальнюючи, можна вважати згаданий скепсис якоюсь мірою виправданим у разі зведення системного підходу до його застарілих та недосконалих (принаймні, з погляду придатності для людинознавства) форм. Тож заслуговує на критику саме таке зведення, а не системний підхід як такий.

1.1.2. Методологічні проблеми забезпечення системності психологічного знання

В обґрунтуванні використання системних репрезентацій ми виходимо з філософського положення, за яким пізнання онтологічних (наявних у світі) об'єктів здійснюється через їх представлення у вигляді епістемологічних (тих, що пізнаються) об'єктів (згадаймо «річ у собі» та «річ для нас», за І. Кантом). Коли йдеться про наукове пізнання, епістемологічні об'єкти – це предмети дослідження. У сучасній науці підтверджено плідність розгляду останніх як систем. Системні предмети дослідження конструюються дослідником, але в такий спосіб, щоб найкраще виокремити й описати онтологічні об'єкти.

Принциповий шлях переборення відзначених вище труднощів у застосуванні системного підходу (і зумовленого ними скепсису щодо його перспектив) ми вбачаємо у розширенні набору типів використовуваних системних репрезентацій та вдосконаленні методів їх отримання з урахуванням новітніх методологічних і технологічних здобутків, а також – стосовно до психологічної науки, – специфіки її об'єктів.

Для поліпшення цього стану та удосконалення теоретичних основ психології є необхідним подолати цілу низку концептуальних та методологічних труднощів, які полягають не лише у необхідності спротиву поняттєво-термінологічному хаосу. Вони пов'язані з тим чи іншим

вирішенням питання про засади науково-психологічного пізнання і наукового вивчення особи, зокрема: чи має воно здійснюватись за зразком (або, як кажуть, за парадигмою) природничих наук або відповідно до традицій наук гуманітарних (*Geisteswissenschaften* – буквально «наук про дух», вживаючи виразний німецький термін)?

Палкі дискусії з окресленої проблеми тривають ще з XIX сторіччя. У сьогоденному методологічному дискурсі набуває визнання думка про недостатність (хоча й важливість) взаємної толерантності прихильників конкуруючих парадигм і налагодження між ними діалогів. Висловлюється думка (зокрема, російським філософом і психологом Анатолієм Кричевцем – див. [Error! Reference source not found.]) про необхідність синтезу. Але, за всієї поваги до ідей Кричевця, чи є ця думка такою вже новою? Відкриваємо книгу Філіпа Лерша. «Якщо психологія хоче всебічно пояснювати феномен переживання, то вона повинна показувати одночасно як психофізичні й психосоматичні, так і мотиваційні й смислові взаємозв'язки, причому альтернатива «природнича чи гуманітарна наука» стає недоречною». Тож, на моє переконання, ідеї Лерша належать не лише до історії психологічної науки. Вони здатні й сьогодні слугувати її ефективній розбудові.

У зв'язку з цим звернімо увагу на таке. По-перше, на те, що передумовою успішного синтезу парадигм, які конкурують, є пошук і використання опосередкувальних ланок між ними – так званих медіаторів. По-друге, на те, що медіаторами взаємодії (і навіть синтезу!) природничо-наукової та гуманітарної парадигм здатні бути системні репрезентації.

Про що йдеться? Річ у тім, що окреслені вище труднощі й суперечки багато в чому пояснюються надзвичайною складністю досліджуваних психологією об'єктів. Йдеться про складність як буттєву (філософською мовою – онтологічну; вона зумовлена багатогранністю, суперечливістю, мінливістю вказаних об'єктів), так і пізнавальну (філософською мовою – епістемологічну). Витоки складності останнього типу, зокрема, в тому, що ті, кого досліджують, так само, як і дослідник, є суб'єктами зі своїми, різною мірою усвідомлюваними, прагненнями й настановленнями, зі своїм баченням навколишнього світу і себе у цьому світі.

Системний підхід дає змогу долати складність людинознавчих об'єктів завдяки тому, що дослідник, так би мовити, концентрує у компонентах і структурі вибудовуваних ним систем (моделей зазначених об'єктів) свої уявлення про найсуттєвіше у цих об'єктах, в тому числі уявлення, отримані в ході їх гуманітарно орієнтованого пізнання (великою мірою базованого на культурних традиціях, спонтанних спостереженнях та інтуїтивних узагальненнях); водночас стрункність моделей, їхня (принаймні відносна порівняно з досліджуваними об'єктами) простота дозволяє застосувати до їх аналізу логічні й математичні засоби, напрацьовані у руслі природничо-наукової парадигми.

З огляду на сказане, вельми актуальною є проблема забезпечення системності *психологічного знання*. При цьому слід мати на увазі два взаємопов'язаних аспекти системності. Перший з них стосується системних

репрезентацій окремих типів досліджуваних об'єктів (наприклад, процесів вольової поведінки), а другий – засад системного представлення цілого предмета психологічної науки, інакше кажучи – системної побудови цієї науки. Принцип системності, як впливає зі сказаного вище, щільно пов'язаний із принципом цілісності, або, користуючись латинізованим терміном, інтегративності.

1.2. СИСТЕМНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ЗА ДОПОМОГОЮ ФОРМАЛІЗОВАНИХ ОПИСІВ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ

Формалізовані описи, як ми вважаємо, є необхідні в плануванні й здійсненні психологічних досліджень у всій повноті їх проблематики. При цьому ми визнали за необхідне поставити в центр аналізу, мабуть, найбільш фундаментальну категорію гуманітаристики, а саме – *культуру*. Орієнтуючись на «широке антропологічне розуміння цього терміну» і приєднуючись до однієї з авторитетних традицій у розумінні людської культури, ми виходимо з того, що вона охоплює сукупність складових буття людей, включених у їхню діяльність і використовуваних ними (свідомо або неусвідомлено) як для збереження (і відтворення) її компонентів (цілей, засобів, результатів та ін.), так і для їхнього відновлення. У цьому зв'язку мова йде про те, що культура забезпечує репродуктивно-*нормативну* й діалого-*творчу* функції людських індивідів, співтовариств і людства в цілому. Їхні інші функції (дотичні добування, розподілу й споживання засобів життєзабезпечення, регулювання взаємодії співтовариств та індивідів і т.д.) опосередковуються культурою.

При розробці ТМ-методу ми виходили безпосередньо з основних положень теорії множин, зокрема поняття *структура*. Щоб визначити структуру (S), задають відношення, у яких перебувають її елементи.

1.2.1. Загальне описання і процедура застосування

Будемо розглядати множини й наступні два види їх структур.

Алгебраїчні структури – структура, у якій відношення між трьома елементами визначає однозначно третій елемент як функцію двох перших. Цей вид структур ми використовуємо для опису процесів.

Структури порядку – структура, у якій відношення між двома елементами можна виразити словами «менше або рівно». Такі структури застосовні для опису ієрархій, зокрема типологій.

Математичний простір відображень може бути далі розглянутий, зокрема, як:

- структура досліджуваних процесів і її зміна на різних відрізках часу;

- теоретичний матеріал для формулювання гіпотез; зокрема, кожне з теоретично можливих відображень у побудованому дослідником просторі може бути розглянуте як опис реального процесу.

Процедура застосування методу складається з наступних кроків.

1. *Виділити компоненти предмета дослідження.* На основі обраного підходу (або з міркувань дослідника) виділити модуси, пов'язані з предметом дослідження.

2. *Вибрати інтервал (інтервали) часу розглянутих процесів.* Інтервали часу вибираємо залежно від задуму й обсягу дослідження.

3. *Побудувати математичний простір відображень.* Математичний простір усіх теоретично можливих відображень процесів, компонентами яких є обрані раніше модуси, будуємо на основі загальних положень ТМ-методу.

4. *Вибрати відображення для опису предмета дослідження.* Вибір для аналізу деяких процесів із числа теоретично можливих може бути обумовлений різними чинниками, але в першу чергу – предметом дослідження.

5. *Скласти опис предмета дослідження на основі отриманої теоретичної моделі.* На основі отриманої теоретичної моделі можна:

- уточнити трактування окремих відображень;
- порівняти трактування відображень із феноменологією предмета дослідження;
- сформулювати критерії виділення типів цього предмета.

1.2.2. Процеси із психічними модусами

Застосування ТМ-методу до сфери психології означає, що предмет будь-якого психологічного дослідження повинен бути представлений як компонент або характеристика виділених для опису процесів (тобто тих, що мають місце в психіці й поза неї), а кожний процес – як зміна психічних і інших модусів. Як психічні модуси можна розглядати й психіку в цілому, і різні її компоненти: цінності, смисли, мотиви, образи, ролі, стереотипи сприйняття або мислення й ін. При цьому, кожний модус може бути розглянутий таким, що складається із ряду модусів більш глибокого рівня опису.

Згідно із процедурою методу, опис зазначених процесів почнемо з виділення модусів. У найбільш загальному описі процесів із психічними компонентами пропонуємо розглядати модуси двох різновидів:

- ідеальні модуси (особисті й особливі), представлені в психіці, позначимо символом *Пси* (психічний модус або компонент);
- усі інші феномени позначимо *Ф* (феноменальний модус).

Тоді, подібно до **Error! Reference source not found.**, узагальненим записом математичного простору, що цікавить нас, з модусами *Пси* й *Ф* на будь-якому інтервалі часу буде наступна

$$\{\text{Пси}; \Phi\} : \{\text{Пси}; \Phi\} \rightarrow \{\text{Пси1}; \Phi1\} \quad (1)$$

Описуваний простір містить $2^3=8$ крапок, кожна з яких визначає одне з наступних простих відображень.

1. $\Psi : \Psi \rightarrow \Psi I$. Процеси, у яких і функціональний, і предметні компоненти відображення є Ψ -модусами. До таких можна віднести, зокрема, процеси мислення й рефлексії (усіх відомих різновидів).

2. $\Psi : \Psi \rightarrow \Phi$. До цього типу ми відносимо процеси, описувані відображеннями, у яких компонентами, крім Ψ -модусів, є інші феномени буття: матеріальні модуси культури, феномени позакультурного буття.

3. $\Psi : \Phi \rightarrow \Phi I$. Це процеси, описувані відображеннями яких-небудь феноменів відповідно до законів, обумовлених Ψ -модусом. До цього типу можна віднести, зокрема, процеси виробничої й наукової діяльності, а також художньої творчості.

4. $\Psi : \Phi \rightarrow \Psi I$. Відображення різноманітних феноменів у Ψ -модуси відповідно до законів, носіями яких також є Ψ -модуси. Такий тип відображення застосуємо до опису широкого кола когнітивних процесів, зокрема всіх видів сприйняття.

5. $\Phi : \Psi \rightarrow \Psi I$. Відображення Ψ -модусів відповідно до законів непсихічних феноменів. Цими законами можуть бути обумовлені як зміни психічних станів особи, так і психологічні впливи, з боку однієї особи на іншу або однієї соціальної групи на іншу.

6. $\Phi : \Phi \rightarrow \Psi$. Процеси, описувані відображеннями феноменів буття в Ψ -модус відповідно до законів непсихічних феноменів.

7. $\Phi : \Psi \rightarrow \Phi I$. До цього типу ми відносимо процеси, описувані відображеннями Ψ -модусів у модуси непсихічних феноменів за законами інших непсихічних феноменів.

1.2.3. Інтелектуальні процеси

Інтелектуальними будемо вважати процеси, записувані відображеннями з модусами інтелектуальних операцій і предметів думки.

Простором відображень для опису інтелектуальних процесів будемо називати простір формату $\{I; P; S\}$, тобто:

$$\{I; P; S\} : \{I; P; S\} \rightarrow \{I1; P1; S1\} \quad (2),$$

де

I – модус інтелектуальних операцій.

P – модус предмета думки.

S – інші, крім I и P , модуси.

Простір інтелектуальних операцій. Серед теоретично можливих відображень, що утворюють простір (2), виділимо відображення, у яких образом слугує тільки предмет думки P . Тобто запишемо простір

$$\{I; P; S\} : \{I; P; S\} \rightarrow P1$$

Супутні процеси. У просторі $\{I; P; S\}$, крім множини інтелектуальних процесів, може бути розглянутий підпростір супутніх їм процесів:

$$\{I; P; S\} : \{I; P; S\} \rightarrow \{I1; S1\}$$

У цьому просторі, у свою чергу, можна виділити області:
 $\{I; P; Ш\} : \{I; P; Ш\} \rightarrow P$ – зміни патернів інтелектуальних операцій;

$\{I; P; Ш\} : \{I; P; Ш\} \rightarrow Ш$ – зміни інших компонентів психіки.

Далі більш детально розглянемо один з видів інтелектуальних процесів – процеси з патернами рефлексії.

1.2.4. Процеси з патернами рефлексії

До процесів з патернами рефлексії віднесемо процеси, у складі яких є освоєні особою патерни рефлексії (різновид модусу інтелектуальних операцій) і модус предмета рефлексії (різновид модусу предмета думки).

Розглянута дослідником множина патернів рефлексії утворює *модус рефлексії*. Двомодусний простір з модусом рефлексії запишемо так.

$$\{P; Ш\} : \{P; Ш\} \rightarrow \{P1; Ш1\}, \quad (3)$$

де

P – модус рефлексії (множина патернів рефлексії);

Ш – узагальнений модус інших компонентів психіки, включаючи модус предмета рефлексії.

Оскільки існують різні трактування механізмів психологічної рефлексії, у методі можуть бути використані різні інтерпретації функціонального компонента відображень, які ми розглядаємо як опис процесів рефлексії.

1.2.5. Структура процесів проектування

Згідно з методом, будемо розглядати результат проектування як структуру *проектів* (П), яку представимо *структурою порядку* множин.

В алгебраїчному записі ця структура виглядає так:

$$P = \{P 1; P 2; P 3\}$$

$$P 1 = \{P 1.1; P 1.2\}$$

$$P 2 = \{P 2.1; P 2.2\}$$

$$P 3 = \{P 3.1; P 3.2\}$$

Вигляд запису *процесів*, передбачених у проекті (П), буде залежати від змісту й числа розглянутих модусів.

1.2.6. Процеси реформування особистого проекту

Покажемо використання ТМ-методу для опису процесів самопроекування. Поняття «самопроекування» ми конкретизуємо, трактуючи його як реформування й функціонування *особистого проекту*. Ми говоримо тут саме про *реформування*, а не про формування особистого проекту, маючи на увазі те, що в якийсь формі він існує вже до початку розглянутого процесу.

Відповідно до описаної вище процедури визначимо компоненти математичного простору, у якому далі розглянемо описувані відображеннями

процеси реформування й функціонування особистого проекту. Зміни модусів, пов'язані із процесами в психіці, описуємо у формулі.

$$\{\Phi; \text{Пси}\} : \{\Phi; \text{Пси}\} \rightarrow \{\Phi 1; \text{Пси} 1\}$$

Деталізуючи складові психічних компонентів процесу, виділимо модуси, що є компонентами модусів Φ и Пси .

$$\text{Пси} = \{\text{ОП}; \text{I}; \text{P}; \text{Л}\}$$

де

ОП – особистий проект на першому рівні опису;

I – актуальна ідентичність у складі: Я-Реальне, Я-Бажане, Я-Можливе, Я-Ідеальне;

P – освоєні особою патерни рефлексії;

Л – інші компоненти особистості; при використанні цього модусу в записі простих відображень треба уточнювати, про які саме компоненти особистості йде мова.

Феноменальні модуси розглянемо як такі, що *інтеріаризовані в психіку особи*.

$$\Phi = \{\Phi_{\text{Пси}}; \Phi_{\text{П}}; \Phi_{\text{М}}\}$$

$\Phi_{\text{Пси}}$ – психічні модуси *неагентів* даного процесу (тобто інших осіб) у матеріалізованому вираженні; до них можна віднести, зокрема, виражені в мовленні, міміці, діях інших осіб схвалення/несхвалення дій даної особи.

$\Phi_{\text{К}}$ – культурно задані патерни дій, відносин, емоційних проявів і ін.

$\Phi_{\text{М}}$ – матеріальні модуси життєдіяльності особи, включаючи результати виконання нею попереднього особистого проекту.

Загальний запис математичного простір відображень із обраними модусами:

$$\{\text{ОП}; \text{P}; \text{I}; \text{Л}; \Phi_{\text{Пси}}; \Phi_{\text{М}}; \Phi_{\text{К}}\}$$

Аналіз цього математичного простору проведемо трьома напрямками, отриманими виділенням підпросторів відображень.

1. Особистий проект як образ – внесок модусів в ОП (на прикладі модусу $\Phi_{\text{К}}$).

2. Особистий проект як прообраз – внесок модусу ОП у зміни інших модусів (на прикладі модусу I).

3. Особистий проект як функція – регуляція змін інших модусів (на прикладі модусу Л як прообразу й образу).

Інакше кажучи, особистий проект у першому напрямку досліджень буде розглянутий як результат, обумовлений іншими модусами, а в другому й третьому напрямках – як фактор реформування інших модусів.

ВИСНОВКИ

Удосконалення методології психологічних досліджень відбувається в різних напрямках. Ми зосередили увагу на розробці формалізованих описів і розглядаємо отримані результати як один з компонентів існуючого теоретичного ресурсу психології. Серед підходів до формалізованого опису феноменів, що вивчають у людинознавстві, ми виділили дві стратегії розробки таких описів та намітили третю, яка полягає в тому, щоб виходити з найбільш загальних математичних моделей і шукати можливості їх

застосування. Її перевага ми вбачаємо в орієнтації на більш універсальні форми подання знань.

Використання формалізованих теоретичних моделей у психології залишається швидше винятком на тлі традиційно гуманітарних форм теоретизування. Причини того, на наш погляд, полягають частково в небажанні психологів вникати у незвичні для них принципи побудови наукового дискурсу. З іншого боку, ґрунтуючись на власному досвіді, ми можемо виділити типові сумніви психологів у доцільності використання формалізованих методів (зокрема, запропонованого нами) побудови і вдосконалення теоретичних моделей. Наприклад, до недоліків усіх методів формалізації відносять явне спрощення реальних процесів. Ми, однак, звертаємо увагу на те, що цей недолік поєднується з безсумнівною перевагою, що складається в більшій чіткості опису. Не менш важливим нам видається і те, що вдосконалення (в принципі безмежне) методів формалізації – це шлях до все більш повного подолання даного недоліку. Є питання і конкретно до нашого методу формалізованого опису. Зокрема: чому в ньому не передбачено виявлення закономірностей, на основі яких зазвичай будують формалізовані описи? У цьому зв'язку нагадаємо, що можливі різні стратегії формалізованих описів, і ми використовуємо не другу, як мається на увазі в питанні, а третю стратегію. На питання, що дає наш підхід для формування гіпотез, ми відповідаємо: в рамках підходу можна системно представити безліч теоретично можливих гіпотез, що стосуються предмета дослідження. Це знижує ймовірність того, що в полі уваги дослідника не потраплять найбільш плідні гіпотези.

2. СИСТЕМНЕ ОПРАЦЮВАННЯ АКТУАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

2.1. КОНЦЕПЦІЯ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ

Ми пропонуємо застосування поняття «концепція власного життя» для позначення психобіографічного явища, яке складають:

- численні образи власного життя та ЖШ в різних модальностях (образи гідного життя, належного, бажаного, фактичного, тощо) та темпоральних означеннях, образи-спогади, образи-фантазії щодо майбутнього, проекти, образи поточної ситуації, образи життєвих «викликів», «вікон можливостей»,
- ідеї, гіпотези щодо власного майбутнього, «життєвий задум» в цілому,
- смислові утворення різного рівня – ситуативні смисли та смисли-концепти, результати рефлексії та осмислення пройденого життєвого шляху, інсайти щодо життя в цілому, міркування щодо власної долі, покликання, призначення,

- міркування та власні теорії детермінації життєвих подій,
- оцінки образів значущих подій, картини життя, як безпосередні емоційні, так і раціонально обґрунтовані,
- пов'язані із зазначеними образами, смислами, оцінками стратегіальні настановлення суб'єкта, чинники життєвих виборів, рішень тощо.

КВЖ – комплексне психобіографічне утворення, динамічне сполучення (функціональний орган, за Л.С. Виготським) життєздійснювальних настановлень, уявлень особи про своє життя, про його детермінацію, про стратегії здійснення та регуляції ЖШ, про себе як суб'єкта життя. Всі ці уявлення існують в усвідомленій та неусвідомлюваній формі, в поєднанні з їх емоційно забарвленою оцінкою, смислом та життєво-стратегіальними настановленнями. КВЖ містить різною мірою структуровані, узагальнені, осмислені уявлення про основні події життя, спроектовані на майбутнє образи бажаного або небажаного розвитку подій, відображення поточного моменту, ця концепція відіграє провідну регулятивну роль в здійсненні суб'єктом життєвих виборів, регуляції та формуванні ЖШ.

Як система КВЖ характеризується здатністю до самоорганізації, змін, розвитку, ієрархічністю, цілеспрямованістю, гнучкістю, адаптивністю, відносною сталістю-стійкістю, структурно-функціональною узгодженістю, відкритістю. Зміст зазначених характеристик може бути обґрунтованим (розкритим) в процесі вище названих аналітичних процедур, що передбачає опрацювання таких питань: які компоненти складають досліджуваний об'єкт; в чому полягають особливі властивості, функції та дисфункції об'єкту; як компоненти поєднані в одне ціле; якими є механізми внутрішньої організації. Всі ці питання взаємопов'язані: вивчення структури вимагає вивчення компонентів та функцій, а останні змінюються, що вимагає генетичного аналізу.

2.1.1. Субстратний аналіз

Головне завдання такого аналізу – визначення, з яких компонентів побудована КВЖ.

Аспекти КВЖ. КВЖ як система уявлень, оцінок, смислів, настановлень людини щодо свого життя та здійснення ЖШ є поліаспектним явищем, яке повсякчас змінюючись, зберігає певну сталість та самототожність. Можна виокремити когнітивний, емоційно-оцінний, смисловий, потенційно-поведінковий аспекти КВЖ.

Ендо- та екзокомплекс КВЖ. В КВЖ можна виокремити переважно сталий ендокомплекс та переважно змінну складову – екзокомплекс.

Ендокомплекс тісно взаємодіє із стрижнем самототожності суб'єкта – носієм (провідником) базових інтенцій та провідних смислів, сприяє проясненню його початково неусвідомлюваного змісту в мріях, проектах, творчих осяяннях суб'єкта; *стрижень самототожності* впливає на

формування досвідних автобіографічних структур, проектування майбутнього, визначення актуальних цілей.

2.1.2. Атрибутивний аналіз

Субстратний аналіз тісно пов'язаний із атрибутивним, головне завдання якого – визначення атрибутів (властивостей) об'єкта. Зокрема, в аналізі об'єктів розрізняють просторові (широта, рівень, глибина виявлення досліджуваного феномену) та енергетичні атрибути (властиві об'єкту загальні та специфічні імпульси та потенціали, їх сила, стійкість, постійність або мінливість).

Для опису КВЖ можна застосувати метафори з галузі техніки, точних наук, хоча не варто ними обмежуватись. Можна сказати, що КВЖ характеризується своєрідними сферою (простором) та інструментами виявлення, силою специфічного імпульсу (до свідомого осмисленого здійснення ЖШ) та наявністю специфічного (регулятивного, інтелектуального, імажинативного, творчого, авторського) потенціалу, певною оцінкою свого потенціалу та рівнем домагань.

Чутливо-пізнавальний компонент, в якому поєднуються свідомі і значною мірою позасвідомі форми психічної діяльності, тісно пов'язаний з потребою (імпульсом) нових вражень, цікавістю, допитливістю, ситуативними та надситуативними пізнавальними прагненнями, зокрема буттєвого сприймання, а рішеннєвий компонент тісніше пов'язаний із стратегіально-тактичними, операційними можливостями та їх свідомим нарощуванням (тобто потенціалом).

2.1.3. Функціональний аналіз

Головне завдання такого аналізу – визначення, в чому полягають функції та дисфункції досліджуваного феномену.

Цілеспрямованість КВЖ як системи полягає в існуванні мети, призначення її діяльності (та розвитку), а саме регуляції здійснення людиною її життєвого шляху, руху людини її життєвим шляхом (рефлексії подій, переживань, вчинків та пройденого життєвого шляху загалом, формуванні смислу, проектів і цілей життя, регуляції, інтелектуальному забезпеченні подолання труднощів, використання можливостей здійснення життєвих проектів). Власні цілі компонентів КВЖ повинні бути узгоджені одна з одною (тобто взаємопов'язані та взаємозалежні), а також із глобальними цілями системи. При цьому кожна ціль має свою будову та ієрархію. Гнучкість передбачає здатність системи змінювати в певних межах своє функціонування заради досягнення мети.

В теорії системного аналізу під входами до системи розуміють ситуацію, що існує, тобто сукупність обставин на момент початку вирішування проблеми, а під виходами – бажану ситуацію, умови, котрі мають бути після рішення проблемної ситуації, тобто збалансована збагачена КВЖ та стан

відносної рівноваги з навколишньою дійсністю, докільля за рахунок адаптації до нього системи або змін зовнішніх обставин, тобто пристосування докільля до системи.

Вхід системи «КВЖ» – це вплив середовища, виникнення суперечностей, проблемних ситуацій, які є викликом для суб'єкта життя. Виклики ми трактуємо в широкому сенсі – не лише як труднощі, загрози, несприятливі для реалізації омріяного проекту обставини, а і як шанси, відкриття «вікон можливостей», тощо, які також проблематизують суб'єкта життя.

Вихід системи – це результат діяльності КВЖ (осягнення смислів, творення проектів, формування ефективних стратегій сприяння здійсненню бажаних подій тощо) для відновлення балансу всередині системи та досягнення відносної узгодженості із навколишнім середовищем. Система активно функціонує в часовому проміжку між наявним станом та бажаним або належним і розвивається за умови взаємодії її компонентів, аспектів між собою та з навколишнім світом. Взаємодія, обмін інформацією між компонентами КВЖ сприяє створенню нових знань, що виникають у системі й не можуть бути отримані самостійно в кожному компоненті окремо.

2.1.4. Структурний аналіз

Структура системи – одна з основних категорій системного аналізу, котра відображає організацію та взаємозв'язки між елементами системи. Головне завдання структурного аналізу – визначення, як компоненти поєднані в одне ціле, що зумовлює тісний зв'язок структурного аналізу із субстратним.

В результаті структурного аналізу ми охарактеризували механізми функціонування КВЖ – зрілу інтродекцію та проекцію, асиміляцію та акомодацию. що відіграють важливу роль у внутрішній організації системи, зв'язку та взаємодії її складових, забезпечують її інтегрованість та збереження основних властивостей.

КВЖ є динамічною та ймовірнісною системою. Динамічність її полягає в постійних змінах, тобто в процесі перетворення входу системи у вихід. Ймовірнісність цієї системи розкривається через функціонування, яке можна передбачити з певною мірою вірогідності на основі дослідження її попереднього досвіду, а саме розв'язання проблемних ситуацій відповідно до наявних когнітивних схем. За способом керування КВЖ постає як система з комбінованим керуванням, оскільки останнє відбувається частково ззовні через обставини-«виклики», частково – через глибинні неусвідомлювані чинники, частково – в системі уявлень про своє життя завдяки упорядкуванню і спрямуванню процесу опрацювання інформації, генерації стратегій вирішення проблемних ситуацій, координації дій. КВЖ є гнучкою системою, адаптивною щодо зовнішніх впливів і внутрішньо активною.

2.1.5. Генетичний аналіз

Головне завдання такого аналізу – окреслення історії розвитку об'єкта. Аналіз структури психічного явища як об'єкта вивчення може бути здійснений лише в зв'язку із аналізом його функціонування, оскільки саме функціонування визначає структурну своєрідність психічного. В свою чергу, функціонування пов'язане із розвитком явища, і тому сфера, тип, специфічні характеристики функціонування відображають один із аспектів проблеми генези. Другий аспект – пов'язаний з генезою явища впродовж життя людини, зокрема в зв'язку із віковими змінами. Третій – стосується вершинного стану явища в період досягнення особою акме.

Зріла інтегрована концепція власного життя забезпечує людині реалістичність бачення життєвих обставин, можливості ефективної «регуляції руху» життєвим шляхом, конструктивність задумів та проєктів, є провідною передумовою гідних відповідей на виклики долі та продуктивного самоздійснення.

Висновки

1. Обґрунтовано доцільність та актуальність дослідження складової самосвідомості, означеної нами як «концепція власного життя» людини.

2. КВЖ можна розглядати як систему усвідомлення себе як суб'єкта життя, спрямовану на життєздійснення, формування суб'єктом життєвого шляху, а також як підсистему в системі самосвідомості, що функціонує в тісному зв'язку з іншими підсистемами (зокрема, Я-концепцією, концепцією свого світу).

3. КВЖ є складним поліаспектним психобіографічним утворенням. Можна охарактеризувати такі її аспекти: 1) когнітивний аспект (уявлення індивіда про поточну ситуацію та її актуальні виклики, про своє життя в різних модальностях, його подієво-часові характеристики, детермінаційні зв'язки між ними, про себе як суб'єкта життя, про осмисленість, продуктивність, контрольованість життя), 2) емоційно-оцінний аспект (ставлення до свого життя, до минулого, сьогодення, майбутнього, до подій, до себе як суб'єкта життя, їх оцінки, а також оцінки продуктивності, контрольованості життя, задоволеності життям, реалізованості), 3) смисловий аспект (смысл минулого, сьогодення, майбутнього, смысл і значущість подій, проєктів, життєвих сфер, значущість самореалізації в тій чи іншій сфері), 4) потенційно-поведінковий аспект (настановлення щодо поведінки, вчинків, життєві рішення, самовизначення та вибори, зумовлені баченням свого життя, долі та життєвого шляху, їх оцінкою та осмисленням).

4. На основі критеріїв активності/пасивності, змінності/сталості, переваги тих чи інших психічних процесів, темпорального та просторового критеріїв виокремлено та охарактеризовано такі складові КВЖ: ендокомплекс як відносно сталий та екзокомплекс як переважно змінний.

5. Окреслено «вхід» системи «КВЖ» – це вплив середовища, виникнення суперечностей, проблемних ситуацій, які є викликом для

суб'єкта життя. Виклики ми трактуємо в широкому сенсі – не лише як труднощі, загрози, несприятливі для реалізації омріяного проекту обставини, а і як шанси, відкриття «вікон можливостей», тощо, які також проблематизують суб'єкта життя.

6. Охарактеризовано спосіб зв'язку та взаємодію компонентів КВЖ за участю механізмів асиміляції, інтроєкції, проєкції та акомодациї (орієнтуючись на широке трактування цих термінів).

7. КВЖ формується під впливом різних зовнішніх чинників. Проте її пластичність безмежна, КВЖ має узгоджуватись зі своїми внутрішніми глибинними джерелами.

8. Охарактеризовано рівні сформованості КВЖ – дефіцитарний, адаптивно-реалістичний, екзистенційний та перехідні між ними – субадаптивний, постадаптивний, а також різні типи функціонування КВЖ на дефіцитарному та субадаптивному рівнях.

9. Виокремлено три етапи в становленні КВЖ впродовж життя людини за умови ортогенезу та дев'ять стадій (по три на кожний етап): 1) латентно-програмувальний етап (стадії: тілесно-емоційна, інтуїтивно-фантазійна, пізнавально-конвенційна); 2) соціально-самостверджувальний етап (стадії: пізнавально-конвенційна, суперечлива, футуристично-самовизначальна); 3) екзистенційний етап (стадії: індивідуалізаційна, інтегровано-продуктивна, трансцендентна).

10. Окреслено критерії адаптивності та зрілості КВЖ. Критерії зрілості КВЖ, які чисельніші порівняно із вимогами адаптивності (усвідомленості, реалістичності, ефективності, впорядкованості, балансу мінливості/сталості) та крім них також передбачають: осмисленість, сповненість смыслом (смыслову повноту), спрямованість на буттєві цінності, буттєвість сприймання, спрямованість на активне самовиявлення, просоціальність, конструктивність, глибину автобіографічної рефлексії, «живу пам'ять», «вкоріненість», просвітленість, мудрість, творчу уяву, здатність «злету», оригінальність, складність (диференційованість, багатовимірність), індивідуалізованість, інтегрованість.

2.2. ОСОБИСТІТЬ МІЖ НОРМОЮ І ПАТОЛОГІЄЮ: СИСТЕМНИЙ ПОГЛЯД

2.2.1. Особистість як категорія і як поняття

Особистість є фундаментальною категорією низки гуманітарних наук – філософії, соціології, педагогіки, літературознавства тощо, проте центральною вона є саме для психології. Завдання вивчення особистості є надзвичайно складним. Йдеться про багатовимірність, структурну складність її носія – людини, яка водночас являє собою і організм як біологічну цілісність, і особистість як члена суспільства, носія соціокультурних надбань та його активного діяча.

У вітчизняній психології спроби цілісного вивчення психіки в поняттях теорії систем з використанням різного роду моделей почалися з 60-х років минулого століття. Комплексному вивченню психіки як реальності, в якій поєднується дійсне та ідеальне були присвячені роботи Б.Г. Ананьєва, Л.М. Веккера, В. Мерліна та інших авторів, у яких було показано, що пізнання природи психічного вимагає врахування закономірностей, що є спільними для біологічних та психічних механізмів, тобто принципів системної взаємодії. У згаданий період у науковий обіг психологів починає входити поняттєвий апарат та термінологія теорії функціональних систем П.К. Анохіна, яка на той час вже була теоретичною основою загальної фізіології та медицини. Функціональна система за Анохіним визначається як одиниця інтегративної діяльності організму, що являє собою динамічну морфофізіологічну організацію центральних і периферичних утворень, вибірково об'єднаних для досягнення корисного для організму пристосувального результату. Надалі, це поняття було поширено і на психічні функції та явища (В.Д. Шадриков і Ю.Н. Кулюткін, В.Б. Швирков та інші автори).

За системного підходу до розуміння особистості важливим є передусім, постулювання її власної активності, бо лише за цієї умови можуть здійснюватися властиві для особистості саморегуляція, й компенсація.

Реальний спосіб існування людини, полягає в тому, що вона є включеною в різні системи відношень, що інтегруються в особистості. Зовнішній та внутрішній зміст особистості не є набором ізольованих частин, її включення у складні системи зв'язків, утворює нові сенси й відповідні їм механізми дій, що характеризують цілісність людської особистості та всієї психіки загалом.

Основною причиною складності пізнання сутності особистості є та, що світу живого взагалі, і психіці особливо, притаманна така властивість, самоорганізованих систем, як нелінійність. На відміну від більшості неживих, живі системи розвиваються необоротно і детермінуються неоднозначно. Тобто, з попереднього стану системи не можна однозначно вивести її поточний стан, і тим більше, стан майбутній. Прогноз поведінки системи може бути тільки імовірнісним. У психіці ж нелінійність розвитку виражена значно більше, ніж у біологічних системах, що не є носіями психіки, (найпотужніші ж прояви нелінійності розвитку має у соціальних системах). Іншими словами, за відомого поточного стану та лінійних закономірностей неможливо однозначно визначити минуле даної системи, припущення ж про її майбутнє теж може бути лише імовірнісним, оскільки воно багатоваріантне.

Термін «системогенез» належить біологу-еволюціоністу XIX ст О.М. Сєверцову. П.К. Анохіним започатковано застосування даного терміну у його сучасному розумінні, – для позначення явища неодночасного, вибіркового та випереджаючого за темпами онтогенетичного дозрівання структурних утворень, неоднорідних за функцією та локалізацією, які, згодом об'єднуються в функціональну систему, спочатку спрощену і

недосконалу, проте таку, що забезпечує виживання й розвиток дитини в пренатальний період та період новонародженості. Тобто, головним системотвірним чинником-рушієм системогенезу є адаптаційний результат. Процес здійснення системогенезу Анохін позначив терміном випереджаючого онтогенезу, вважаючи його могутнім засобом здійснення еволюції.

2.2.2. Підходи до розуміння норми і патології.

Будучи членом спільноти, людська особистість потребує унормування та оцінювання своєї відмінності й подібності щодо інших, заради самоідентифікації, визначення своїх позицій у соціумі тощо. Ця функція виконується завдяки застосуванню поняття норми у парі з протилежними йому поняттями ненормальності, патології, аномалії маргінесу тощо. Тобто, сам факт існування понять норми і патології стосовно людської особистості очевидним чином відображає потребу людської спільноти у структуруванні за критеріями прийнятності-неприйнятності. Проте у психології єдиного уявлення про норму на даний час ще не існує.

У загальному сенсі, норма є встановленим еталоном, стандартом для оцінювання існуючих та створення нових об'єктів. Факт існування норм відображає потребу людей у структуруванні своїх уявлень про навколишній світ та самих себе. У природних феноменах, що не включені в людську діяльність, норма існувати не може, – вони є безперервним континуумом, строкатим за своїми властивостями і не розділеним за критерієм: це для людини добре, це – не дуже добре, а ось це – зовсім погано.

У науковій літературі існує низка підходів до типізації психологічних норм, серед них основними є такі.

Типологічний підхід. До типологічного підходу (який виділяв ще Аристотель) входить належність до певного конституційного типу, типу темпераменту, характеру, тощо. Він межує з індивідуальним підходом і їх нерідко об'єднують у індивідуально типовий підхід, яким визначають варіанти норми.

Статистичний підхід (або частотний). За такого підходу норма інтерпретується як рівень (або діапазон рівнів) функціонування організму, а також соціального функціонування, що властивий більшості людей. Попри свою популярність, принцип статистичної норми в психології має відносно локальне застосування: в академічній психології – у лабораторному експерименті, в практичній – у певних психодіагностичних процедурах та базованому на них відборі.

Адаптаційний підхід. В його межах норма і патологія розглядаються у зв'язку із поняттям «адаптація». За своїм походженням такий підхід є відображенням теорії природного відбору Ч. Дарвіна, тобто, згідно з цим підходом, ознака, чи якість, що допомагають адаптуватися і вижити, входять до континууму норми. Адаптацію у цьому сенсі розуміють, по-перше, як динамічну рівновагу між організмом і середовищем, а по-друге – як

динамічну рівновагу між нервово-психічними процесами та діяльністю людини.

Іншими словами, бути нормальним означає бути пристосованим, а отже – адаптованим. Цей підхід є найближчим до цілісного, системного погляду на людину, яка живе в доволі мінливих умовах. Але здатність до адаптації не вичерпує всього поняття норми. За своєю природою людина схильна також і до виходу за межі адаптації – до створення нових форм життєдіяльності, при цьому механізми непередбачуваності та невизначеності сприяють різного роду досягненням та розвитку культури.

Функціональний підхід. Функціональний підхід оцінює стан, здатності і поведінку людини з точки зору – наслідків – шкідливості-нешкідливості, або можливості-неможливості досягнення певної мети чи результату. Для медицини та суміжних з нею галузей психології поняття функціональної норми є провідним, воно визначається як оптимальний стан динамічної рівноваги між біо-психо-соціальними параметрами діяльності людини та параметрами її довкілля. Характеристика норми як стану динамічної рівноваги підкреслює її мінливий характер, що підтверджується також ужитком в медицині поняття індивідуальної норми, та дефініції «практично здоровий». Даний підхід багато у чому перегукується із адаптаційним. В цілому норма і патологія – це завжди процес, в ході якого особистість досягає чи не досягає свого функціонального оптимуму (оптимуму психічного функціонування). Тобто, функціональна норма – це процес досягнення особистістю свого оптимуму, динамічної рівноваги в реалізації цілей самозбереження, розвитку і самореалізації

Клінічний підхід (або психопатологічний). Ґрунтується на прийнятті негативних критеріїв норми. За цим підходом норму розуміють передусім, як відсутність очевидних патологічних симптомів. Якщо у людини цих симптомів не знаходять, то її слід вважати нормальною, тобто здоровою. У даному підході здоров'я визначається через нездоров'я, а норма – через аномалію. Окреслений підхід традиційно застосовується у психіатричній експертизі на предмет психічного здоров'я обстежуваного для вирішення питань про необхідність лікування, надання соціальних пілґ, визначення осудності тощо.

2.2.3. Особистісно орієнтовані підходи до розуміння норми

Індивідуальна норма. Індивідуальна норма визначається порівнянням стану і поведінки людини у даний момент із загалом притаманними їй станами та особливостями поведінки. Вона ґрунтується на якісних, а не кількісних критеріях. Її основним критерієм є індивідуальна збалансованість – фізична чи психічна, залежно від рівня розгляду. За своїм змістом вона суголосна типологічній та функціональній нормі і дозволяє подолати обмеження, що їх накладає статистична норма. Індивідуальна норма дозволяє розглядати людську особу у термінах високої, низької, середньої норми та дисгармонії. При цьому мають бути визначені певні межі нормального, бо

інакше і яскраву патологію можна зарахувати до індивідуальної норми. Такі межі зазвичай диктуються функціональними та соціокультурними нормами. За С.К. Нартовою-Бочавер, критерій індивідуальної психологічної норми занадто акцентований на особистій свободі, праві індивідуального вибору, власного шляху життя та розвитку.

Соціальна норма. Соціальна норма, зазвичай, базується на відповідності поведінки людини критеріям бажаного або унормованого в даному суспільстві зразка. Суспільні норми поведінки описуються поняттями відповідності до права, моралі, звичаїв традицій, тощо, і можуть протирічити нормі у медико-біологічному сенсі. На нашу думку, динаміка розуміння норми та патології в соціумі може розглядатися як аксіологічний маркер суспільної свідомості, який свідчить про те, що зміни у способі життя людей позначаються на їхньому світобаченні. У наш час, ці зміни великою мірою є наслідками науково-технічної революції, яка триває вже друге століття поспіль.

Ідеальна норма. Ідеальна норма – це ідеальний взірць станів та якостей людини, що має суб'єктивно-конвенційне походження, – у спільноті визначається певний норматив, який приймається за досконалий зразок. Такий нормативи створюються шляхом узагальнення позитивних якостей, притаманних видатним представниками людської спільноти, які забезпечували її поступ.

За даного підходу не береться до уваги дихотомія норми-патології, а відбувається оцінювання норми як такої. Зокрема, широко відома дефініція здоров'я у формулюванні Всесвітньої організації здоров'я, як стану повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, відноситься до ідеального розуміння норми.

Особистісна норма. Особистісна норма багато у чому суголосна з нормою ідеальною. Коли йдеться про особистісну норму, то тут на нашу думку слід виходити із визначення особистості, сформульованого Г.О. Баллом, – як системної якості особи і враховувати, що особистість, як інтегративне психологічне утворення, за своїм походженням має виразне соціокультурне підґрунтя і водночас, залежить від своєї біологічної, організменної основи. Втім, на думку згаданого вище автора, вивчення особистісної норми, так само, як і цілісне охоплення того, що є особистість, належить швидше до методологічного ідеалу, аніж до прикладних завдань психології.

ВИСНОВКИ

Особистість являє собою складне полісистемне самокероване утворення з дуже складною структурою та вертикальною ієрархічною будовою, яка функціонує за нелінійними законами, через що прогноз та ретрогноз її діяльності може бути лише ймовірнісним.

Розвиток особистості підпорядковується закономірностям системогенезу; гетерохронність становлення окремих підсистем особистості обумовлює індивідуальне варіювання їхнього формування та виникнення

девіацій, спричинених як функціональними неузгодженостями організаційного рівня, так і специфічністю соціокультурних впливів.

Конвенційна та прикладна природа поняття норми пояснює залежність її розуміння від соціокультурних умов, притаманних різним спільнотам та історичним періодам.

Як наукове поняття норма має свої контекстуальні межі щодо застосування в оцінюванні особистості на різних системних рівнях активності. Зокрема, на рівні підсистеми «організм» є поширеним застосування поняття норми разом з опозиційними поняттями патології і аномалії.

На системному рівні, де розуміння норми переходить з природничого контексту до соціокультурного, вживання терміну «патологія», буває прийнятним хіба що як метафоричне, натомість, у прямому сенсі вживаються такі терміни, як аморальність, порушення закону, чи правил, нехтування цінностями, тощо.

Прискорення цивілізаційного поступу приносить нові факти, які суттєво змінюють нашу точку зору щодо індивідуально-типових варіантів людської норми, і патології, отже, розуміння сенсу даних понять продовжує бути таким самим динамічним та мінливим, якою є людська натура та суспільство.

2.3. БАГАТОФАКТОРНИЙ СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ.

2.3.1. Теоретичні та практичні підходи до проблеми розвитку творчого мислення особистості

Аналізувались теоретичні та практичні підходи до проблеми розвитку творчого мислення особистості. Вітчизняні та зарубіжні дослідники проблем психології творчості Дружинін, Моляко, Ушаков, Торенс. Гилфорд, Трік, Вертгеймер, Пономарьов, Роменець відзначають велику роль, яку відіграє творча діяльність в розвитку інтелектуального та особистісного потенціалу людини. Особливість розвивається у єдності репродуктивного, репродуктивно-варіативного та пошукового етапів діяльності. Кожен етап діяльності є сходинкою становлення таких творчих особистісних рис, як творчий інтелект, винахідливість, заповзятливість, ініціативність тощо.

С. Д. Максименко, В. О. Моляко, Р. О. Пономарьова, Г. О. Балл, В. В. Дусавицький, Є. М. Заїка окреслюють шляхи розвитку творчого потенціалу особистості школяра за допомогою проблемних методів навчання, гуманізації освітнього простору, розвитку діалогічних методів навчально-виховного процесу, застосування евристично-розвивальних прийомів активізації мислення та стратегіальних підходів у розвитку мислення.

Анрі Пуанкаре, Я. О. Пономарьов та деякі інші дослідники звернули увагу на велику роль інтуїтивних процесів у творчій діяльності.

Зокрема, Пономарьов розрізняв два види знань – інтуїтивне та логічне. Логічні знання застосовуються при розв'язанні завдань з опорою на вже відомі закономірності. Інтуїтивне знання вступає в дію при зіткненні із задачами, для вирішення яких старі знання не можуть бути застосованими. В дослідженнях Маккіннона (MacKinnon, 1962), Любарта і Стернберга (Lubart & Sternberg, 1995) було встановлено, що для креативних особистостей характерний переважно інтуїтивний когнітивний стиль. Зважаючи на високу роль інтуїтивних процесів у творчості, у дослідженні було проаналізовано творчу діяльність як діалектичну біполярну системну єдність двох протилежних типів інтелекту – інтуїтивного та логічного. Логічний інтелект переважає на стадії накопичення й аналізу фактів і знань, а також на стадії описання й формалізації нових ідей. Інтуїція грає вагомую роль на етапах пошуку й інкубації ідей, синтезу нових ідей та на стадії інсайту (відкриття).

2.3.2. Системний аналіз складових творчого мислення. Побудова авторського шкільного курсу «Сходинок до творчості».

Були систематизовані прояви та якості творчого мислення, важливі для творчої діяльності. Можна назвати ряд таких інтелектуальних операцій, дій та вмінь:

а) виявлення і формулювання проблеми; б) пошук рішень й побудова гіпотез; в) гнучкість, продуктивність, оригінальність мислення; г) абстрагування, узагальнення, аналіз та синтез; д) пошук аналогій і асоціацій; є) подолання інерції мислення; ж) операція конкретизації; з) операція бісоціювання (зближення відалених понять та асоціацій); і) переструктурування; к) комбінування та рекомбінування; л) пошук та використання прихованих можливостей; м) прийоми винахідницького мислення, зокрема, такі, як прийоми універсальності, збільшення, зменшення, подрібнення, мультиплікації, навпаки (інверсії), використання різних фізичних ефектів тощо. Для розвитку згаданих інтелектуальних вмінь та операцій були розроблені авторські методики розвитку творчого мислення, на які було отримано 10 авторських свідоцтв: 1) Методика розвитку винахідницького мислення дитини віком 7-11 р. за допомогою аналогій «Комікси для маленьких винахідників», яка подана в доступній для дитини формі коміксів та ілюстрованих історій. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 48657; 2) Методика «Пошук аналогій». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 61126 від 11.08.2015; 3) Методика аналітичної рекомбінації та синтезу властивостей та функцій об'єктів (МАРС). Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №61124 від 11.08.2015; 4) «Методика розвитку абстрактно-логічного мислення та математичних задатків у дітей 5-10 років «Вінер». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №61126 від 11.08.2015; 5) Методика розвитку гнучкості мислення «Магма». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №61127 від 11.08.2015; 6) «Методика розвитку

винахідницького творчого мислення дітей «Прийом універсальності». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №61125 від 11.08.2015; 7) Методика розвитку нешаблонного творчого мислення «Пошук прихованих можливостей предметів та явищ». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №61128 від 11.08.2015; 8) Методика розвитку підприємницьких здібностей дитини «Пошук прихованих можливостей предметів та явищ у бізнесі». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №61130 від 11.08.2015; 9) Методика розвитку фінансових здібностей та задатків дитини «Фінансовий щоденник». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №61129 від 11.08.2015; 10) Книга «Як виховати генія Або інвестиція у Вашу дитину. Для дітей від 5 до 16 років. Книга для батьків, дітей, педагогів та психологів». В ній представлена комплексна система методів різнобічного розвитку винахідницького та креативного мислення дитини. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №48657.

Згадана система розвитку творчого інтелекту дітей, молоді й дорослих була впроваджена також у трьох циклах авторських радіопередач на Першому національному радію (авторські радіопередачі «Пізнай себе» - йшла протягом 6 років, «Бути успішним» - іде з 2010 р. по цей час), Католицькому радію «Марія» (авторська передача «Виховуємо генія разом» - йшла з 2010 по 2015 р.), на радію «Ера» (в серії різноманітних виступів), про що є відповідні Довідки про впровадження.

На основі зазначеної системи творчих якостей запропонована система розвитку творчого мислення школярів, яка становить зміст програми курсу «Сходинки до творчості. Розвиток творчого мислення школярів 5-11 класів», яка впроваджена у ряді шкіл України. Програми спрямована саме на активізацію, стимулювання й розвиток вищезазначених базових якостей творчої особистості. На основі цих розробок випущений методичний посібник «Як виховати генія, або Інвестиція у Вашу дитину».

Переструктурування. За цей пкріод аналізувався такий важливий механізм творчості як переструктурування. Висвітлюється комплекс методів розвитку творчого мислення школярів, пов'язаних з механізмом переструктурування.

Деякі дослідники надають здатності людини до переструктурування настільки велике значення, що вважають її основою розумової обдарованості. Відомий дослідник проблеми творчості Карл Дункер, один з представників гештальт-психології, у цьому зв'язку писав: «Дуже ймовірно, що найглибші відмінності між людьми в тому, що називають «здатністю до мислення», «розумовою обдарованістю», мають свою основу в більшій чи меншій легкості таких переструктурувань» (Дункер К., 1965).

Згідно з Дункером, рішення проблемної ситуації пов'язано зі зміною погляду на співвідношення її структурно-функціональних елементів. Для того, щоб вирішити проблему, необхідно переструктурувати елементи проблемної ситуації, що призводить до утворення нових функцій предметів та їх нових комбінацій. Така перебудова структури проблемної ситуації

дозволяє знайти правильне рішення і досягти інсайту, тобто розуміння проблеми. Розроблена авторська методика розвитку творчого мислення на основі переструктурування.

Бісоціація. У багатьох випадках креативність і творчість нового являють собою процес поєднання непоєднуваного. Здатність творчо комбінувати різні ідеї називається бісоціацією (Mouchirold, C, & Lubart, T.I., 2002), і розглядається деякими дослідниками як найважливіша серед творчих здібностей і якостей.

Відповідно, розроблена авторська методика розвитку творчого мислення на основі об'єднання віддалених ідей і понять «Методика аналітичної рекомбінації та синтезу властивостей та функцій об'єктів (МАРС)» (див. вище).

Курс «Сходінки до творчості». З метою розвитку творчого мислення у процесі навчання ми створили розвиваючий експериментальний навчальний курс «Сходінки до творчості», призначений для учнів середнього та старшого шкільного віку. За нестачею місця представляємо фрагменти тематичного плану курсу.

Тематичний план програми «Сходінки до творчості. Розвиток творчого мислення школярів 7-11 класів» (фрагменти).

№ п/п	Тема	Години
1	Вступ. Психологія творчості	2
2	Тренінг мозкового штурму	3
3	Бісоціація. Метод фокальних об'єктів	5
	.....	
	Всього	64

2.3.3. Психосемантичні та лінгвопсихологічні аспекти процесу пізнання.

Полісемантичні згортки. Відповідно до вимог генетичного підходу до психіки, розроблених академіком С. Д. Максименком, виявлена вихідна «клітинка» аналізу творчого мислення, з яким пов'язана генеза й розвиток основних його властивостей. Ця «клітинка» — поняття *психосемантичної згортки*, яка є одним з основних психосемантичних творчих інтелектуальних механізмів.

Зазначимо основні властивості полісемантичних згорток: 1. Полісемантичні згортки скорочують відстань між віддаленими асоціаціями і різнорідними смислами, не пов'язаними очевидним логічним зв'язком. 2. Здійснюють інтерференцію смислів. 3. Скорочують (редують) логічні операції. 4. Є прискорювачами мислення. 5. У полісемантичних згортках, якщо узагальнити властивості, пов'язані зі стисненням семантичного

простору і прискоренням семантичного часу (див. П. 1, 3, 4 і 6 цього переліку), відбувається радикальне стиснення просторово-часових рамок мислення. 6. Прискорюють розуміння і сприйняття сенсу, закодованого в інформаційних повідомленнях і текстах. 7. Забезпечують продуктивний каталіз творчих синтезів, комбінацій і трансформацій смислів. У процесі такого прискореного рекомбінування встановлюються нові валентні смислові зв'язки і виникають замкнуті смислові ланцюги з утворенням реле-ефектів (поняття «реле-ефект» введено В. О. Моляко (Моляко, 1983) ...

Метод побудови семантичних мережевих репрезентацій пізнавальних процесів. Творче мислення аналізувалося з точки зору семантичних мереж, їх архітектоники і структури. З психосемантичної точки зору творчі ідеї можуть розглядатися як результат об'єднання віддалених вузлів семантичної мережі, а стереотипні ідеї як об'єднання найближчих вузлів, але з більшою силою.

Стереотипно-логічний режим мислення в цьому контексті можна трактувати як результат сильної активації невеликої кількості вузлів мережі, які залучаються до процесу мислення послідовно, а творчо-інтуїтивний - як менш виражена активізація великої кількості вузлів, які задіяні в процесі мислення одночасно; прийоми сприяння творчості можуть інтерпретуватися як додаткова стимуляція ділянок семантично-асоціативного ланцюга.

Каталітичне креативне семантичне поле. Вивчалися лінгвопсихологічні аспекти використання семантичних мереж для психосемантичного аналізу наукового відкриття (на прикладі створення деяких природничо-наукових теорій).

Для вивчення процесу наукового відкриття використовувалися категорії, що застосовуються в лінгвопсихологічних дослідженнях, такі як вербальне полісемічне поле, ядерна ідея всього полісемічного поля, розподілена семантична мережа (див. : Т.М. Ушакова, Т.В. Сметаніна, 2011).

З метою більш повного системного опису психосемантичних складових процесу наукового відкриття була розроблена і введена в науковий обіг також категорія каталітичного креативного семантичного поля. Вона означає такий семантичний простір ідей, теорій і понять, пов'язаних між собою асоціативними, логічними, конотативними, субстанціональними й іншими смисловими зв'язками, який сприятливий для виникнення нових творчих ідей. За допомогою цих категорій був проаналізований генезис ідей в галузі певних природничо-наукових теорій.

2.3.4. Системний аналіз й типологія аномічної поведінки особистості в умовах кризи соціальних норм.

Зроблене системне вивчення нормативної культури особистості в аспекті її значення для формування творчого типу соціально-перетворюючої соціальної творчості. Досліджувалася *система* аномічних порушень інституціонально-нормативного середовища суспільства, які заважають

формуванню творчої особистості, та розглядалися типи особистості, що формуються внаслідок цих кризових суспільних аномалій.

Зокрема, досліджуються такі маловивчені аспекти, як стійкість образу «Я» в умовах нормативно-ціннісної дезінтеграції й амбівалентності, що властиві нормативно-інституціональній системі суспільства, яке перебуває у нормативній кризі. В зв'язку з цим, запропоновано авторську типологію аномічних поведінкових реакцій. Вона побудована на певних *системоутворюючих принципах*, в якості яких розглядаються певні типи взаємодії особистості з нормою. Ці типи взаємодії, які виступають як *системоутворюючі* для побудови типології, такі: 1. Ставлення особистості до формальних й неформальних норм поведінки; 2. Міра ідентичності особистості із образом «Я» та соціальною нормою; 3. Спосіб перетворення норми у такій формі поведінки, яка визначена Р. Мертоном як бунт.

Класифікація аномічних поведінкових реакцій за першою системоутворюючою ознакою дає наступні типи: 1. Подпільна людина; 2. Стоїк; 3. Лицемір; 4. Крутій.

Класифікація аномічних поведінкових реакцій за другою системоутворюючою ознакою дає наступні типи: 1. Протей; 2. Свавільна особистість; 3. Просоціальна особистість. Остання має найбільший творчий потенціал щодо взаємодії із нормою.

Класифікація аномічних поведінкових реакцій за третьою системоутворюючою ознакою дає наступні типи: 1. Нігіліст. 2. Якобинець. 3. Реформатор. Реформатор і є творчим типом діяча-перетворювача.

2.3.5. Соціально-психологічні фактори розвитку обдарованої особистості.

Розглядалося також питання щодо соціальних та соціально-психологічних умов, в яких здійснюється розвиток обдарованої особистості, аналізувалися позитивні та негативні фактори, які впливають на цей розвиток. Серед негативних можуть бути зазначені заздрість до таланту, монополізм у науці й суспільстві, так звана негативна соціальна селекція. До позитивних – ставлення членів суспільств до таланту як до референтної цінності, наставництво, каталітичне мікросоціальне середовище.

Серед феноменів, які супроводжують творчий шлях обдарованої особистості, можемо назвати творчу дезадаптацію, творчий непослух та нонконформізм.

2.3.6. Психологічна діагностика й активізація у старшокласників творчих науково-технічних здібностей.

Досліджувалися також проблеми психологічної діагностики й активізації у старшокласників творчих науково - технічних здібностей. Була побудована система психологічної діагностики, профконсультації, початкового профпідбору та розвитку професійно значущих творчих здібностей старшокласників у сфері творчої науково-технічної діяльності.

На основі наших розробок випущено посібник «**Психологічна діагностика й активізація у старшокласників й молоді творчих науково - технічних здібностей**», який призначений для шкільних психологів, студентів, батьків, вчителів, старшокласників, викладачів ВНЗ тощо.

Також аналізувались такі методологічні проблеми, поставлені Г.О. Баллом, як специфіка гуманітарного й природничо-наукового знання і психосемантичні відмінності між ними, математичне моделювання мислення, діалогова природа істини тощо.

Висновки.

- Проблема творчого потенціалу особистості вимагає різнобічного й багатофакторного аналізу. В цьому плані досліджувалися кілька аспектів проблеми: структура творчого мислення, психосемантичні аспекти мислення, використання методу семантичних мереж, соціальні фактори просування творчої особистості, аномічні розлади соціальної поведінки та творчі типи їхнього подолання тощо.

- Були системно проаналізовані лінгвопсихологічні аспекти використання розподілених семантичних мереж для системного психосемантичного аналізу наукового відкриття. Аналізувалися структурні компоненти й категорії, які застосовуються у лінгвопсихологічному дослідженні, зокрема, такі як ядерна ідея, розподілена семантична мережа, семантичне поле. Вперше з метою більш повного системного опису психосемантичних складових процесу наукового відкриття введено категорію **каталітичного креативного семантичного поля**, що дозволило більш повно описувати генезис наукових відкриттів у процесі взаємодії творця із психосемантичними факторами, зокрема, каталітичним креативним семантичним полем, та деякими соціальними факторами.

- Зроблено висновок про значну роль, яку відіграє в житті суспільства норма та такий прояв її дії як захищеність людини законом. Вихід з кризи суспільних норм вбачається у реформаторських зусиллях, спрямованих на соціальну творчість у сфері соціальних норм, які сприятимуть суттєвій трансформації нормативної бази, і в той же час уникатимуть нігілізму і максималізму.

- Серед соціально-психологічних феноменів, які супроводжують творчий шлях обдарованої особистості, можемо назвати творчу дезадаптацію, творчий непослух та нонконформізм.

2.4. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МОВИ ТА МИСЛЕННЯ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

В історії психології роздуми про природу взаємозв'язку між мовою й мисленням зіграли видатну роль, оскільки саме від способів його тлумачення залежали як характер визначення людської психіки, так і розуміння сутності психічного розвитку дитини. Відповідно до цього у європейській культурі починали науково обґрунтовуватись й шляхи виховання та навчання

підростаючих поколінь. Виходячи з такого епістемологічного ракурсу ми розглядаємо трактування мови й мислення, що мали місце в історії європейської раціональності, у сенсі їхнього значення для еволюції розуміння психічного розвитку. Підхід у такому історичному ключі дозволяє нам систематизувати перелік основних парадигм теоретизування про мову й мислення і розкрити їх як вихідні концептуальні мотиви для формування відповідних типових комплексів теоретичних уявлень про психічний розвиток.

2.4.1. Роль номіналістів і реалістів у виникненні науки

Продуктивним концептуальним осередком для виникнення у європейській культурі феномену наукового пізнання та його подальшого надзвичайного розквіту був спір номіналістів і реалістів. Дві провідні філософські тенденції, – об'єктивний реалізм та інтерналізм, тобто розуміння пізнання світу або з точки зору абсолютної «божественної» істини, або з урахуванням опосередкованості пізнання смислами та цінностями людського буття (Х.Патнем, Дж. Лакофф) – поступово формувалися в історії думки на основі цієї універсальної матриці (реалізм VS номіналізм). Вона ж стала основою і для перших трактувань взаємозв'язку мови та мислення. Саме між цими філософськими тенденціями відбувалися пошуки наукових шляхів пізнання людини, в цих рамках склалися і головні, часом протилежні, способи розуміння мови й мислення.

2.4.2. «Винахід дитинства» в контексті розвитку європейського наукового пізнання

Номіналізм XIV-XV ст. вже фактично сформував концептуальне забезпечення наукового пізнання того зразка, який актуалізувався з початком Нового часу у європейській культурі (XVII ст.). Але «ввімкнути» нову інтенцію пізнання міг лише культурний фактор величезного масштабу, чим і пояснюється цей двохсотлітній часовий прозір. Таким потужним мотивом, на наш погляд, став винахід дитинства у культурі Відродження як феномену, навколо якого суспільство, культура та наукове пізнання об'єдналися з метою руху у краще майбутнє (Ф. Бекон). Наполягаємо, що дитинство було саме винайдено у культурі Відродження, оскільки ні історичне «відкриття дитинства» (Ф. Ар'єс), ні його виведення з логіки руху соціально-економічних формацій (Д.Б. Ельконін), на наш погляд, не вичерпують всього значення цього феномену. Культура Відродження виникла як універсальний тип європейської культури саме завдяки своїй педагогічній (само)спрямованості, широкому розповсюдженню культури як ідеї буття у безперервному самовдосконаленні, внаслідок чого виник і новий спосіб визначення людиною себе як особистості. Культура Відродження запустила процес небаченого досі осмисленого творіння культурою самої себе. В цьому сенсі дитинство як двигун розвитку культури не може бути просто «відкрито», чи із залізною необхідністю походити з надр соціально-

економічного базису. Отже саме з *винаходом* дитинства як особливого феномену самоспрямованості та саморозвитку культури концептуально підготовлене номіналістами активне пізнавальне відношення людини до світу нарешті стало у самий центр суспільної уваги. Це була чи не найголовніша передумова зовсім нового, унікального європейського типу культури. У педагогічній практиці відповідно конструювалося бачення керованого розвитку індивідуалізованої *особистості* (Вітторіно да Фельтре, Гуаріно да Верона та ін.), і вже у пізньому Відродженні було зроблено перші кроки до теоретичного осмислення основ нової педагогіки: насамперед було визначено провідну роль мови для світоглядного розвитку, у зв'язку з чим вивчення мов та класичної літератури з метою духовного вдосконалення та самопізнання увійшли в генетичний код європейської педагогіки, та разом з тим було підкреслено видатну роль індуктивного мислення у розвитку і навчанні, з чого витікав загальний принцип примату досвідного знання для розуму (Е. Роттердамський, Х. Вівес, Я. А. Коменський, Р. Бекон [31]) Доволі скоро досягнення педагогічної думки втілилися у потребу створення загальної філософської теорії пізнання і визначення відповідних психологічних механізмів перебігу та генезу розумової діяльності, від чого залежало наукове обґрунтування педагогічних методів.

2.4.3. Початок: магістральна лінія логічного універсалізму та винахід історизму у розумінні мови та мислення

Теорія пізнання номіналістів була націлена на буття, зрозуміле як природа у її фізичному вимірі. Звідси бере початок природничонаукова парадигма знання (разом з нею з'являється й фізикалізм, як наслідок визначення психологічних явищ у рамках цього світогляду). Віра у силу науки на початку нової епохи була настільки велика, що філософія не стільки обґрунтовувала можливості або умови істинності пізнання, скільки прояснювала, чим спричинені помилки та неправильне знання.

Система провідних ідей психології у рамках первісної природничонаукової іпостасі пізнання виглядала наступним чином: 1) буття – це природа, зрозуміла як суто фізична (Р. Декарт, І. Ньютон); 2) пізнання відбувається на межі між суб'єктом та фізичною реальністю; 3) людина призначена до пізнання від народження – це або результат дії вроджених структур (Р.Декарт), або наслідки автоматизму сприйняття (емпіризм); 4) суб'єкти у такій картині світу подібні до окремих атомів, вони мислять і існують поодиноці, а єдність пізнання забезпечена лише однаковою дією на індивідів фізичних сил, що діють на них у світі.

2.4.4. Пошуки та протиріччя психологічної думки у період панування психологізму

Філософія мови, яку творили романтики, вносила нові акценти у порівнянні з колом ідей Кондільяка чи Руссо, що були вмотивовані переважно питанням походження мови. Гаман та Гердер, передусім,

знаходились у полі тяжіння гносеологічно орієнтованої філософії Канта (1724-1804), після якої не можна було уникнути визначення ролі і значення мови у пізнанні. Критикуючи Канта за розв'язання проблеми свідомості в обхід мовного питання, вони довели розробку мовної проблематики до теоретичної ясності саме завдяки його теоретичним надбанням. Виходячи з того, що Кантова думка привнесла у філософію феноменологічне та конструктивістське бачення людського буття, вона рухалася певною мірою узгоджено зі світоглядом культурно-історичної парадигми, хоча її основним мотивом було прояснення основ природничо-наукового пізнання. Тим не менш значущість Канта для гуманітарної думки виявилась значно вагомішою, бо саме він висвітив предметну й людяну «будову» буття та відповідний характер пізнання, у його тлумаченні суб'єкт вперше постав активним, творчим та вільним. До того ж Кант зламав традицію, розрізнивши теоретичний, практичний та естетичний розуми. Непересічним було й введення уяви у склад запропонованої ним схеми розумової діяльності, що цілком відповідало відчуттям та запитам нової епохи. Але окрему цінність мало його визначення сфери трансцендентального у пізнанні, тобто певних неусувних передумов, що беруть початок у самій суб'єктивності людини (знамениті кантові а пріорі, зокрема простір і час, ідеї розуму та категорії розсудку). Таким чином, міць філософії Канта значно перевищувала теоретичні можливості ідеологів романтизму, але взявши у спорядження кантове розуміння трансцендентального, вони знайшли у ньому вирішальний аргумент для твердження того, що мова – це найголовніша трансцендентальна передумова поняттєвого мислення людини, що вона зовсім не прозоре скло, через яке ми бачимо «світ яким він є», але саме мова творить світ людини як слово бога за біблійним переказом утворило всесвіт (Г.Гаман).

2.4.5. Подолання психологізму: лінгвістика і психологія

Сплав мовознавства й психології наприкінці XIX ст. починає переосмислюватися як лінгвістами, так і психологами. Психологія у цей час бурхливо розвивається в межах природничо-наукової парадигми, де еволюціонізм витісняє культурний історизм. Лінгвістика ж перебуває у напруженому пошуку власної методології, оскільки одні її течії дивляться на мову занадто широко як на колективний духовний феномен, а інші – занадто вузько, зводячи її до індивідуальної психофізичної діяльності. Представник школи младограматиків, які орієнтувались на вище окреслене вузьке розуміння мови, Г. Пауль (1846 – 1921) критикує психологізм Х. Штейнталя, що обстоював широке розуміння мови. На думку Пауля, мовознавство тісно споріднене з психологією, але це реальна психологія індивідів, мовлення яких не духовний акт, а процеси говоріння та слухання у спілкуванні. Пауля визнають одним із провісників психолінгвістики, зокрема, його розрізнення граматичних і психологічних категорій доводило, що «зовнішня граматики» походить із внутрішньої «психологічної граматики», на що, зокрема,

спирався Л.С. Виготський у розробці концепції внутрішнього мовлення. Отже, лінгвістика починала новий етап розвитку саме з розвінчання психологізму культурно-історичного зразка, вона шукала нових психологічних основ, які згодом надали психології розвитку нових орієнтирів.

2.5. ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ: СТРУКТУРА ТА ДЕТЕРМІНАНТИ

У сучасному суспільстві однією із найважливіших проблем є проблема прийняття адекватних рішень. Вона стосується різних сфер суспільного життя: економічної, політичної, військової, технологічної, екологічної тощо. Історичний поступ до прогресу породив тенденцію до все більшого ускладнення процесів, у яких задіяна людина, внаслідок чого збільшується кількість ситуацій невизначеності. Треба відмітити, що дана тенденція в наш час продовжує своє зростання, і не тільки в кількісному, але й у якісному рівні – через виникнення невизначених ситуацій з неосяжним полем варіантів рішень, які відкриваються перед людиною. Проблема прийняття рішень у ситуації невизначеності ускладнюється ще й тим, що результати прийнятого рішення відображаються на всіх рівнях системи, у яку включена людина, що приймає рішення. З історії ми знаємо багато прикладів невдалих технологічних, економічних та політичних рішень, які призводили до катастрофічних наслідків. Рішення людини все більше стають фактором перетворення навколишнього середовища.

2.5.1. Структурні компоненти прийняття рішень

Прийняття рішень – складний та багатогранний процес, який охоплює всі сфери людського життя. У деяких випадках він має виражений структурований характер. Прикладами цього є прийняття рішень присяжними під час судового процесу, ритуалізований процес ворожіння на давньокитайській книзі «І-Дзин», алгоритмізовані рішення комп'ютерних програм тощо. У наведених випадках ми можемо більш-менш чітко простежити структурні компоненти даного процесу, його зв'язки і т. д. Розглядаючи приклади прийняття рішень, ми можемо зобразити цей процес як певну процедуру, що виконується для досягнення певних означених цілей та прослідкувати її системну складову. Але постає питання, наскільки можна зобразити процес прийняття повсякденних людських рішень як певну систему з чітко виділеними структурними компонентами?

На даний момент, ми не можемо побудувати теоретичну модель, що буде характерною для різних типів рішень людини. Крім того, ця модель повинна отримати підтвердження у емпіричних дослідженнях. Єдине, що ми можемо – це викласти наші міркування відносно цієї проблеми, цілком розуміючи їх гіпотетичність. Перш за все треба вказати на спільні елементи, характерні для різних типів рішень. Але наперед відмітимо, що виділення даних елементів не є спробою створити нову структурну модель прийняття рішень (оскільки ця модель вийде доволі загальною та примітивною, для її

якогось практичного застосування), а служить лише в якості первинної орієнтувальної основи для наших міркувань.

Ми можемо виділити компоненти структури прийняття рішень, що, у тій чи іншій мірі, мають місце в будь-якому акті прийняття рішення. Перш за все – це певні початкові відомості про ситуацію, в якій потрібно прийняти рішення, тобто її образ. Зрозуміло, що від образу даної ситуації залежать усі інші структурні елементи прийняття рішень. З іншого боку, образ ситуації прийняття рішень не є статичним, він залежить від надходження нової інформації та мисленневих дій особи, що приймає рішення.

При прийнятті рішень завжди виділяються певні альтернативи – саме їх аналіз є предметом мисленневої діяльності суб'єкта. Важливим аспектом у структурі процедури прийняття рішення є оцінка альтернатив. У процесі цієї операції задіяні як когнітивні процеси, передусім мислення, так і особистісна сфера – мотиви, цінності, смисли тощо.

Найбільш очевидним аспектом структури прийняття рішення є акт вибору. По суті, його якість залежить від попередніх етапів прийняття рішення. Але сам по собі акт вибору може вплинути на інші структурні елементи процедури прийняття рішення, особливо, якщо цей акт вибору буде мати значні наслідки для особи, яка його здійснила. Отже, результат вибору, його вплив на особу, та відношення останньої до здійсненого акту вибору теж входять до структури прийняття рішення.

У стратегічних або доленосних рішеннях у більш-менш розгорнутому вигляді показані всі перераховані вище структурні компоненти. Зазвичай, рішення приймається миттєво, але йому передують певна довготривала підготовка. Та треба відмітити, що дані рішення не завжди усвідомлюються як значимі для особи. Тож, можна говорити про усвідомлення значимості рішення як про певний його структурний компонент. Також, неусвідомленість значимості рішення спричинює можливість негативного впливу на нього різних біологічних та соціальних чинників, що змушують людину відходити від оптимальної стратегії прийняття рішень.

Загалом, у структурі стратегічних рішень значну вагу мають післядієві компоненти. Саме післядія рішення, його вплив на психічні процеси особи робить його стратегічним або доленосним. У зв'язку з цим, цікавим є феномен переосмислення власних мотивів після прийняття рішення та його реалізації. Цей акт переосмислення і проявляє справжні аспекти рішення, робить їх більш чіткими. Цікавим є співвідношення прояву у свідомості людини структурних компонентів рішення до і після його здійснення. Означена проблема потребує свого вивчення, оскільки ми маємо дві подібні, але не однакові системи чинників прийняття рішень та процес переходу між ними, що є хоча й найбільш непомітним, проте дуже значимим компонентом для розвитку особистості.

2.5.2. Чинники невдалих рішень

На нашу думку, найбільш адекватним щодо розгляду процесів прийняття рішень буде відображення чинників, які впливають на дані процеси, як окремих блоків, що утворюють певну систему координат, у рамках якої відбувається прийняття рішень.

Найбільш прийнятною для нашої роботи ми вважаємо схему М. Чиксентміхайї, оскільки вона відображає чинники, які впливають на процес прийняття рішень у ракурсі, який, на нашу думку, у повній мірі відповідає сучасним проблемам, що стоять перед людською цивілізацією.

Грунтуючись на вищезгаданих положеннях, що в ситуації прийняття рішень у невизначеності людина буде орієнтуватися на власні цінності та смисли, ми припускаємо, що дані цінності та смисли не завжди будуть сприяти адекватному сприйняттю ситуації невизначеності та рішенням у ній, оскільки цінності та смисли далеко не завжди орієнтують людину на використання раціональних стратегій прийняття рішень. Зокрема, наше дослідження показує, що цінності свободи, упевненості в собі та суспільного визнання пов'язані з імпульсивними рішеннями, а цінність життєвої мудрості – із занадто обережними рішеннями.

Можливим фактором прийняття неадекватних рішень є зміст Я-концепції особи, зокрема її матеріальний аспект. Важливими, з точки зору викривлення сприймання, є процеси ідентифікації з різними соціальними спільнотами – етнічними, релігійними тощо. Через гіперболізацію важливості певних матеріальних речей або якихось аспектів групової ідентичності людина буває схильна йти на ризик, наражаючи себе на небезпеку. Також людина часто ототожнює себе з певними сферами свого життя, своїми власними здібностями в цих сферах. А. Елліс вказує, що людина мислячи ірраціонально перетворює невдачі в цих сферах на цілісну оцінку своєї особистості, тим самим викликаючи в себе невротичні порушення, депресію тощо.

Проблема виокремлення та аналізу структурних компонентів прийняття рішень залишається не до кінця вирішеною. Існуючі схеми можуть бути застосовані лише у певних випадках, і не можуть бути екстрапольованими на інші типи ситуацій прийняття рішень. У той же час, видається неможливим розробити адекватну загальну схему структури прийняття рішень, оскільки вона буде нівелювати особливості певних типів ситуацій. Ми можемо тільки з певними обмовками виділити загальні структурні компоненти операцій прийняття рішень. При цьому треба відмітити, що виділення цих структурних компонентів повинно базуватися на певних емпіричних дослідженнях.

У суто теоретичному плані можна виділити такі обов'язкові компоненти прийняття рішень: образ ситуації прийняття рішень, наявність певних альтернатив, акт вибору, вплив останнього на психічні структури особи та на подальші її вибори. Необхідно відмітити, що взаємодія цих структурних

компонентів повинна бути різною при прийнятті різних типів рішень, що потребує додаткових досліджень.

Рішення людини в ситуації невизначеності піддаються детермінації різними чинниками, і це може бути чинником неадекватності цих рішень у тій ситуації, у якій вони приймаються. Можна виділити групи чинників, що можуть призводити до прийняття невдалих рішень. Це, перш за все, біологічні чинники, а саме: еволюційні стратегії та сформовані в процесі еволюції способи обробки інформації. Соціокультурні чинники, що теж можуть примушувати людину приймати хибні рішення. Йдеться і про вплив різноманітної пропаганди, і про особливості певної культури, які можуть у деяких випадках ставати на заваді прийняттю адекватного рішення. Також значну роль у прийнятті хибних рішень відіграють і риси особи, яка приймає рішення, її установки та потреби.

Існує проблема взаємодії чинників детермінації рішень людини. Біологічні та соціальні чинники можуть поєднуватись у своїй дії на рішення в особистості конкретної людини. Особливо цікавим є перехід соціального в особистісне. Для розуміння цього процесу потрібно враховувати цілісний життєвий шлях особи, у тому числі і випадкові події, які можуть мати доленосне для неї значення. На жаль, останнє залишається не достатньо дослідженим у рамках психологічної науки.

II. ВИСНОВКИ

Найважливіші результати виконання описаної у цьому звіті наукової роботи такі.

Системний підхід дає змогу долати складність людинознавчих об'єктів завдяки тому, що дослідник зосереджує у компонентах і структурі конструйованих ним систем (моделей зазначених об'єктів) свої уявлення про найсуттєвіше в цих об'єктах, в тому числі уявлення, отримані в ході їх гуманітарно орієнтованого пізнання, значною мірою базованого на культурних традиціях, спонтанних спостереженнях та інтуїтивних узагальненнях. Водночас стрункність моделей, їхня відносна простота дає змогу застосувати до їх аналізу логічні й математичні засоби, напрацьовані у руслі природничо-наукової парадигми.

Складність досліджуваних психологією об'єктів (онтологічна і епістемологічна) зумовлює внутрішню неузгодженість самої психологічної науки, гальмує її розвиток. Намагаючись знайти спосіб подолання суперечливості психологічних знань, автори представлених у монографії робіт спирались на положення, згідно з яким, репрезентація складних об'єктів як систем, що здійснюється цілеспрямовано й послідовно, може бути корисною для подолання вказаної суперечливості.

В процесах наукового пізнання, онтологічні об'єкти стають предметами досліджень. В ході застосування системного підходу предмети дослідження конструюються дослідником в такий спосіб, щоб найкраще виокремити й описати онтологічні об'єкти. Тому актуальним теоретико-методологічним завданням в сучасній психології є пошуки максимально універсальних та адекватних предметам психологічних досліджень варіантів системного підходу, а також їх удосконалення з урахуванням новітніх наукових здобутків.

Відображено досвід застосування системного підходу в його традиційних формах, а також в інноваційному формалізованому варіанті (метод теоретико-множинного опису процесів). Системне опрацювання психологічних проблем передбачає розкриття внеску різних підходів щодо їх вивчення, співвіднесення різних позицій, посилення логічної визначеності використовуваних понять, структурування викладу міркувань, але, головне, сприяє різнобічному погляду на предмет дослідження. Завдяки його системному представленню стає можливим виявити ймовірне (навіть неочікуване) знання про нього – щодо його складових, властивостей, функцій, генези – і визначити оптимальну схему подальшого, зокрема, емпіричного дослідження.

Запропоновано інноваційний інструмент системного аналізу – метод теоретико-множинного опису процесів (ТМ-метод). Використання зазначеного методу полягає в описі теоретично можливих процесів та їх компонентів, що конституують предмет дослідження, або компонентом яких він є. Сам предмет дослідження має бути представлений у формі теоретичної моделі, побудованій згідно із запропонованою теоретико-множинною

схемою. Застосування методу дозволяє впорядкувати наявні знання про досліджуваний предмет, на цій основі сформулювати щодо нього нові гіпотези та окреслити стратегію його подальшого вивчення.

Розроблено системні трактування низки теорій інтелекту, які здійснені із застосуванням теоретико-множинного методу для опису процесів (ТМ-методу), та показано його застосування для опису змісту низки відомих теоретичних моделей інтелекту.

Здійснено системний аналіз «концепції власного життя», яка розглянута як підсистема в системі самосвідомості. «Концепцію власного життя» визначено як комплексне психобіографічне утворення, систему настановлень та уявлень особи про своє життя та його події, а також про себе як суб'єкта життя. Окреслено функції, структуру, а також критерії зрілості зазначеного психобіографічного утворення, оскільки саме зріла «концепція власного життя» забезпечує людині реалістичне бачення життєвих обставин і є провідною передумовою гідних відповідей на виклики долі. Проаналізовано психологічні чинники індивідуалізації у контексті проблеми життєвого шляху особи.

Здійснено багатофакторний системний аналіз проблеми розвитку творчого потенціалу та творчого мислення особистості, зокрема психосемантичні й психолінгвістичні аспекти творчої інтелектуальної діяльності, метод побудови психосемантичних мереж; здійснена системна характеристика важливих аспектів творчої інтелектуальної діяльності, що дозволило запропонувати практичні методи розвитку, активізації та психологічної діагностики у школярів творчих науково - технічних здібностей; аналізувалася система змістовних складових шкільних навчально-розвивальних курсів. Представлено систематизацію типів аномічної поведінки людини в умовах кризи суспільних норм.

Виокремлено та охарактеризовано структуру та детермінанти прийняття рішень. Відзначено, що наявні схеми прийняття рішень можуть бути застосовані лише у певних випадках і не можуть бути екстрапольованими на інші типи ситуацій прийняття рішень, тому видається неможливим розробити адекватну загальну схему структури прийняття рішень, оскільки вона буде нівелювати особливості певних типів ситуацій. Проаналізовано можливості удосконалення наявних теоретичних моделей для опису прийняття рішень особою.

Перспективи дослідження вбачаємо в розробці широкого діапазону форм репрезентації досліджуваних психологією об'єктів – від максимально універсальних теоретичних моделей до гранично індивідуалізованих, спрямованих на відображення унікальності об'єкта, а також у співвіднесенні моделей різного рівня та типу, в пошуку можливостей узгодження наявних традицій психологічного пізнання.